

On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlısında Hukuki Düzenlemeler: Ticaret ve Nizamiye Mahkemesi Kararlarının Yanlılığı Üzerine Lojistik Regresyon Analizi

Halime ALKAN (<https://orcid.org/0000-0002-0484-8434>), Bursa Uludağ University, Türkiye;
halimealkan@uludag.edu.tr

Kemal PEKÇOŞKUN (<https://orcid.org/0000-0002-6642-8275>), Bursa Uludağ University, Türkiye;
kemalpekcoskun@uludag.edu.tr

Legislative Regulations of the Ottoman Empire in the Nineteenth Century: A Logistic Regression Analysis of Judgement Bias in the Commercial Courts and the Nizamiye Courts

Abstract

In parallel with developments in trade in the nineteenth-century Ottoman Empire, economic and commercial disputes arose between Muslims, non-Muslims and foreigners. Such a circumstance necessitated the establishment of specific legal regulations. In addition to the legislative movements initiated within this framework, new commercial and nizamiye courts were established to enforce the relevant laws. The structure of these newly established courts, composed of Muslim and non-Muslim members, brings to the fore the possibility of bias in the decision-making stages of the cases based on the religious identity of the plaintiffs and defendants. From this point of view, this study examines the factors that play a role in the victory of Muslims and non-Muslims, which have been evaluated from different perspectives in the literature, using the logistic regression method via the data set based on the information provided by the court records obtained through Ceride-i Mehakim. The results show that the probability of Muslims winning decreases when the plaintiff is a non-Muslim, while the likelihood of non-Muslims winning increases; in the case where the defendant is a Muslim, the opposite results are obtained.

Keywords : Ottoman, Ceride-i Mehâkim, Judicial Reforms, Commercial Courts, Nizamiye Courts, Logistic Regression, Litigants, Judgement Bias.

JEL Classification Codes : K12, K41, B15, C12, N45.

Öz

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlısında ticaretin gelişmesine paralel olarak Müslümanlar, gayrimüslimler ve yabancılar arasında iktisadi ve ticari anlaşmazlıklar da artmış ve bu durum belli başlı hukuki düzenlemelerin yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu çerçevede başlatılan kanunlaştırma hareketleri yanında söz konusu kanunların uygulanacağı ticaret ve nizamiye mahkemeleri de teşkil edilmiştir. Yeni kurulan bu mahkemelerin Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan yapısı ise davaların karar aşamalarında davacı ve davalı tarafların dini kimliğine göre yanlılık oluşması ihtimalini gündeme getirmiştir. Buradan hareketle bu çalışmada literatürde çeşitli açılardan değerlendirilen Müslümanların ve gayrimüslimlerin davaları kazanmasında rol oynayan faktörler, Ceride-i Mehâkim vasıtasıyla ulaşılan mahkeme kayıtlarının verdiği bilgilerden hareketle oluşturulan veri seti kullanılarak lojistik regresyon yöntemiyle araştırılmaktadır. Ulaşılan sonuçlar, davacının gayrimüslim olduğu durumda Müslümanların kazanma olasılığının azaldığını, gayrimüslimlerin kazanma

olasılığının ise arttığını göstermektedir. Davalının Müslüman olduğu durumdaysa tam tersi sonuçlar ortaya çıkmıştır.

Anahtar Sözcükler : Osmanlı, Ceride-i Mehâkim, Hukuki Reformlar, Ticaret Mahkemeleri, Nizamiye Mahkemeleri, Lojistik Regresyon, Dava Tarafları, Mahkeme Karar Yanlılığı.

1. Giriş

On dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı'nın Avrupa ile olan ticareti geometrik bir şekilde artmıştır. Bu değişiklik Osmanlı tüccar topluluğunun da değişmesine sebep olarak yabancı tüccarlar, gayrimüslim tüccarlar ve Müslüman tüccarlar arasında ticaret üzerinde hâkimiyet kurmak konusunda bir rekabet ortamının oluşmasına neden olmuştur (Quataert, 2004: 956-58). Bu konu önemini, yüzyıl boyunca iç/dış ticaret ve imparatorluğun farklı bölgeleri için farklı kimliklerin ön plana çıkması konusunda yürütülen tartışmalardan¹ bağımsız olarak çeşitli kimlikler arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi açısından hazırlanan kanunların yapımında ve adli teşkilatlanmada da göstermiştir. Bu çerçevede atılan adımlardan ilki, Batı kaynaklı bir Ticaret Kanunu'nun Osmanlı hukuk sisteminde yürürlüğe girmesiyle on sekizinci yüzyıl sonu ve on dokuzuncu yüzyıl başından itibaren Batı ile giderek artan ticarete paralel yabancılarla yaşanan ticari anlaşmazlıkların çözümünde örtük olarak on dokuzuncu yüzyılın başından beri kullanılan beri kuralların formelleştirilmesi şeklinde olmuştur. Ardından 1861'de Ticaret Kanunnâmesi'ne yapılan zeyil ile halihazırda bazı ticaret davalarına bakmakta olan gayrimüslim ve müslim üyelerden müteşekkil ticaret meclislerinin teşkilatı resmileştirilmiştir. Daha sonra Ticaret Kanunnâmesi'nin tüm ticari içerikli borç-alacak ilişkilerini düzenlememiş olmasından hareketle fıkıh kitaplarında "muamelat" başlığı altında yer alan Eşya, Borçlar ve Ticaret Hukuku kaidelerini barındıran İslam hukuku kaynaklı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye hazırlanarak yürürlüğe koyulmuştur. Yine bu kanunun ülke çapında teşkilatlandırılan nizamiye mahkemelerinde uygulanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca yeni mahkemelerde kullanılmak üzere usul kanunları hazırlanmıştır. Böylece ticari faaliyetler, yeni bir çerçeveye oturtularak değişime ve gelişime hizmet edecek biçimde şekillendirilmeye çalışılmıştır. Söz konusu düzenlemeler önceki dönemlerden farklı olarak dini farklılıklar dikkate alınmaksızın tüm tebaa için geçerli kılınmıştır. Başka bir deyişle kanunlar müslim, gayrimüslim ve yabancılar dâhil herkes için yürürlükte olmuş ve yeni mahkemeler süreç içinde geçirdikleri bazı değişikliklerle tüm kesimlerin davalarının görüldüğü merciler haline getirilmiştir. Bu noktada mahkemelere başvuran farklı kimliklerden herhangi birinin - Osmanlı toplumu açısından "Hristiyan cemaati", "Yahudi cemaati" gibi tanımlamalar bir çeşit kimlik ifadesi sayılmaktadır - dava süreci ve sonucunda daha avantajlı olup olmadığı meselesi önemli hale gelmekte ve bu tür değerlendirmeler için mahkeme kayıtları, inceleme nesnesi olarak önem kazanmaktadır.

¹ Bu konuda birbirleri ile aksi görüşte olan tarafların değerlendirmeleri için bkz. Kazgan (2013), Keyder (1999), Sayar (2003), Kuran (2012), Serdaroğlu & Yıldırım (2021) ile Quataert & İnalçık (2006), Findley (2011), Karpat (2015).

Mahkeme kayıtlarının incelenmesi literatürde sınıf, cinsiyet ve dini kimlik açısından farklı rollerde bulunan tarafların muhakeme süreci sonunda verilen karar üzerinde nasıl bir rol oynadıkları ya da ne kadar belirleyici oldukları açısından önem taşımaktadır (Coşgel & Ergene, 2014: 125). Bu konuda yapılan değerlendirmelerden biri, temyiz mekanizmasının hâkimlerin taraflı karar verme ihtimalini zayıflatacağı yönündedir. Ayrıca kendi grubundan olduğu düşünülen kişilere karşı taraflı davranma ihtimali demek olan "grup içi yanlılık"ın da özellikle "kanunlar önünde eşitlik" normunun geçerli olmadığı hukuk sistemlerinde taraflı davranma riskini artıracığından bahsedilmektedir (Kuran & Lustig, 2012: 639). Bu durum, ulus devlet anlayışının henüz ortaya çıkmadığı ya da henüz yerleşmediği dönemlerde ve özellikle de çok uluslu bir imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğu için çeşitli açılardan önem arz etmektedir. Buna göre ilk olarak temyiz mahkemesinin bir üst değerlendirme merci olması dolayısıyla burada herhangi bir tarafın lehine davranma ihtimalinin daha az olduğu düşünülmektedir. Nitekim Osmanlı'da bu dönemde eskisine nazaran görece standartlaştırılmış bir temyiz süreci geçerli hale gelmiştir ve çalışmada temyiz mahkemesine ait kayıtlar kullanılmıştır. Ayrıca söz konusu temyiz davaları, ticaret ve nizamiye mahkemelerinden geldiği için ve bu mahkemelerde yargılama, Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan karma bir ekip tarafından gerçekleştirildiği için de yanlılığın azalması beklenmektedir. Bu durum aynı zamanda yeni yeni kabul gören "eşit haklar normu"nun özellikle Tanzimat'ın ilanından itibaren Osmanlı'da da geçerli hâle gelmesi açısından bağımsız bir yargılamanın yapılabilmesi bağlamında önem taşımaktadır. Buna ek olarak yeni mahkemelerle beraber daha önce yalnızca gayrimüslim unsurlar için geçerli olan "hukuk seçme özgürlüğü"nin bu dönemde Müslümanlar için de geçerli hale gelerek her iki unsur için de kullanılması ihtimali gündeme gelmektedir. Zira mahkemelerin teşkilatlanması sürecinde her ne kadar formel olarak kanunlar ve nizamnamelerle her mahkemenin kendine özgü yetki alanları, dava konuları, üyelerinin kimliği ve üye sayıları, muhakeme usulleri gibi önemli noktalar netleştirilmeye çalışılmış olsa da Müslüman ve gayrimüslimler için kendi lehlerine karar çıkma potansiyeli olan mahkemelerin tercih edilmesi yönünde bir eğilimin oluşması son derece yüksek olasılıktır. Böylelikle bu çalışma, yukarıda bahsedilen durumun eldeki bilgiler ölçüsünde objektif biçimde değerlendirilmesine imkân tanımaktadır. Öte yandan çalışma örtük olarak hâkimlerin davalardan aldıkları ücretler dolayısıyla daha fazla davanın mahkemeye gelmesini teşvik etmek için davacı lehine karar verme ihtimalinin yüksekliğine ilişkin iddiaları da (Kuran & Lustig, 2012: 637-38), on dokuzuncu yüzyıl Osmanlısının yeni hukuk sistemi için değerlendirmiş olacaktır. Ayrıca bazı yerlerde teşkilatlanma ile ilgili kimi eksiklikler ve aksaklıklar nedeniyle mahkemelerin birbirlerinin yetki alanlarına giren dava konularını görmekle yükümlü oldukları da bilinmektedir. Bu durumda çalışma aynı zamanda yeni hukuk sisteminin Osmanlı toplumu ve coğrafyasında yerleşiklik kazanma düzeyi hakkında da fikir verecektir. Çalışmanın önemli yönlerinden bir diğeri, kadı sicillerinin ekonometrik analizlere konu edildiği ve bunun öneminin vurgulandığı diğer çalışmalardan farklı olarak on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı hukukunun geçirdiği dönüşümün ürünleri olan yeni mahkemelerin kayıtlarının incelenmiş olmasıdır.

Ceride-i Mehâkim² vasıtasıyla ulaşılan bu mahkeme kayıtları, istatistiki olarak tasnif edilerek ekonometrik analize uygun hâle getirilmiştir. Böylece çalışma, farklı açılardan yeni araştırma alanlarına konu oluşturma potansiyeliyle de önem kazanmaktadır. Daha açık bir ifadeyle çalışma, on dokuzuncu yüzyılda yeni kurulan mahkeme kayıtlarını kullanması, buradan elde edilen bilgilerin sınıflandırılmasıyla ilk defa kapsamlı bir veri seti oluşturulması ve bunların lojistik regresyon yöntemiyle analiz edilmesi açısından literatüre önemli bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

2. Tarihi Arka Plan: Hukuki Düzenlemeler

On dokuzuncu yüzyılda özellikle Tanzimat'ın ilanıyla başlayan reform sürecinde yapılan değişiklikler içinde en önemlilerinin ve en kalıcılarının hukuki sahada gerçekleştirildiği düşünölmektedir (Aydın, 2018: 416). Hukuki açıdan "Kanunlaştırma (Taknin) Devri" olarak kabul edilen bu dönemde (Ekinci, 2011: 312) Tanzimat ve İslahat Fermanlarında belirtildiği üzere eski nizamın yeni bir düzenle değiştirileceği ve bunun ilan edilen yeni kanunlar vasıtasıyla teyit edileceği açıkça ifade edilmektedir (Velidedeoğlu, 1940: 29). Böylece hukuksal eşitsizliklerin kaldırılması (her sınıf tebaanın eşitliği) (İnalçık, 2015: 49) ve "hukuki meşruluk" gibi yeni kavramların toplumsal alana dâhil edilmesi amaçlanmaktadır (Tanör, 1991: 57). Bu dönemde gerçekleştirilen hukuki değişikliklerin bir diğer boyutu, kanunların uygulama safhası olan adli teşkilata da yeni bir düzen verilerek yeni mahkemeler gibi kuruluşların teşkilidir (Gümüş, 2013: 196).

2.1. Ticaret Hukukunun Gelişimi ve Kanunlaştırma Hareketleri

Latince büyük kanun ya da kanunlar mecmuası (mecelle) anlamlarına gelen "codex" kelimesinden türeyen "kanunlaştırma" terimi, Batı'da "codification" (kodifikasyon) ile karşılanmaktadır (Velidedeoğlu, 1940: 7). Kanunlaştırma, sözlü hâldeki bir yasanın, genellikle konuya göre yazılı hâle getirilmesi şeklinde yapılmaktadır (Akgündüz, 2010: 330).

Osmanlı'da kanunlaştırma faaliyetleri iki şekilde ilerlemiştir. Bu dönemde Osmanlı'nın bir taraftan çeşitli Avrupa kanunlarından iktibaslar yaparak diğer taraftan da kendi geleneği olan örfi hukuk³ (kanun hukuku) ve İslam Şeriat hukuku kaidelerini kanun metinleri hâlinde düzenleyerek (Berkes, 2013a: 221) kendine özgü çağdaş hukuk

² *Ceride-i Mehâkim*, 22 Nisan 1873 yılında Adliye Nezareti'nin tetkik ve idaresinde yayımlanmaya başlamıştır. 1875-1879 yılları arasında faaliyetlerine ara veren *Ceride-i Mehâkim*, 1901 yılına kadar yayımlanmıştır. 1901-1908 arasında ise *Ceride-i Mehâkim-i Adliye* adıyla yayın hayatına devam etmiştir. *Derginin temel amaçlarından biri, halkın nizamiye mahkemelerinde görölen dava sürecinden haberdar olmalarını sağlamak ve orada alınan kararlara olan güven tesis etmektir. Ayrıca nizamiye mahkemelerinde görevli kişiler (hâkimler, savcılar, avukatlar, kâtipler) de günlük işleyiş hakkında bilgi sahibi olacaktır. Ceride-i Mehâkim hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz (1993: 408-9), Alkan (2022: 205-44).*

³ *Bu dönemde gerçekleştirilen hukuki islahatlar ve Batı kanunlarının kabulü (Barkan, 2000h: 1336), Osmanlı hukukunun örf kısmına dayanılarak gerçekleştirilmektedir (Acun, 2013: 51).*

versiyonunu geliştirdiğini söylemek mümkündür⁴ (Rubin, 2011: 7). Kanunlaştırma faaliyetlerinin arkasında birbirleriyle etkileşim hâlinde iktisadi, sosyal, siyasi, kültürel pek çok etken bulunmaktadır. Bunların başında temel olarak Osmanlı hukuk düşüncesinin Batılılaşma hareketleri çerçevesinde değişikliğe uğramasının rolü vardır (Yılmaz, 2018: 82). On dokuzuncu yüzyılın başından itibaren ticaretin serbestleştirilmesi için yapılan ticaret anlaşmaları ile beraber (Yavuz, 1997: 283) artan ülkeler arası ticaret ve gelişen ticari ve iktisadi ilişkiler, Batı hukuk sisteminin dışında kalmaya müsaade etmemiştir (Ortaylı, 2016: 205). Batılı kanunlardan iktibas edilen ilk kanunların söz konusu yeni ilişkileri düzenleyen ticaret hukukuna sirayetini bu kapsamda düşünmek gerekmektedir (Aydın, 2018: 416-17). Batılı devletler tüccarlarının alıştıkları ve daha güvenceli buldukları bir hukuk düzeni içinde işlem yapmalarını sağlamak amacıyla Osmanlı Devleti'ne kendi hukuklarını benimsetmeye çalışmışlardır (Aydın, 1996: 69). Öte yandan İslam hukukunda ticari kaidelerin daha az olması ve daha az işlenmesi, bu sahada Fransız ve Batı mevzuatının geçerlilik kazanmasını kolaylaştırmıştır (Üçok & Mumcu, 1991: 277). Ayrıca yabancılarla beraber yaşanan bölgelerde yaşam standartları arasındaki farklılık göze çarpmakta ve bu durum sosyokültürel olarak da yeni ticari uygulamaları benimsemenin kârlı olduğunu düşündürmektedir (Kuran, 2012: 28). Bu kapsamda 1850 yılında Kanunnâme-i Ticâret-i Berriye (Ticaret Kanunnâmesi) ilan edilmiştir. Batı menşeli kanunların ilki olan Ticaret Kanunnâmesi, aynı zamanda özel hukuk alanında yapılan ilk büyük kanundur (Velidedeoğlu, 1940: 60). Esas olarak Fransız Ticaret Kanunu temel alınarak hazırlanan Ticaret Kanunnâmesi'nde Hollanda, Sardunya ve Prusya kanunlarından da kısmen yararlanıldığı bilinmektedir⁵ (Aydın, 2018: 428). Ticaret Kanunnâmesi, çeşitli tarihlerde kendisine yapılan zeyillerle ve bu konuda çıkarılan yeni kanunlarla tam şeklini almıştır (Gürzumar & Gürzumar, 1962: 4). 1855'te İflas Kanunnâmesi adıyla 1807 tarihli Fransız Ticaret Kanunu'nun ikinci kitabı yürürlüğe girmiştir (Aydın, 2018: 428). 1861'de "Ticaret Mahkemelerinin Kurulmasına Dair Ticaret Kanunnâme-i Hümayûnu'na Zeyl" ilan edilmiştir (Velidedeoğlu, 1940: 60). 1861'de ayrıca Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Kanunu ve 1863'te Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi yayımlanmıştır (Kenanoğlu, 2005: 62). 1905'te iflas hükümleri (8 madde) ve 1906'da sigorta akdi kuralları (25 madde) yürürlüğe girmiştir⁶ (Demirci, 2013: 104-5).

Ticaret Kanunnâmesi, ticari işlemlerde kullanılmak üzere Osmanlı Devleti'nde ticari ilişkiler için düzenlenmiş olan kanunların, usul ve nizamların tüccar kesiminden gelenlerce Ziraat Meclisi'nde okunarak kararlaştırılması şeklinde hazırlanmıştır. Birinci kısımda "ticari

⁴ Kanunlaştırma kararı alan bir devlet, ortaya çıkan yeni ihtiyaçlarını kendi mevcut hukuk düzeni çerçevesinde karşılayamaması hâlinde bunu başka bir ülkenin hukuk sistemini kısmen ya da tamamen benimsemek suretiyle gerçekleştirebilir (resepsiyon). Kanunlaştırma faaliyetlerinde bilim, teknoloji ve ekonomik düzeyleri dolayısıyla genellikle Batı'nın model alındığı görülmektedir (Bozkurt, 2020: 5-9). Çağdaş anlamda kanunlaştırma faaliyetleri için bkz. (Velidedeoğlu, 1940: 5-18); (Yavuz, 1997: 280-1); (Akgündüz, 2010: 330-8). İslam dünyasındaki kanunlaşmalar için bkz. (Akgündüz, 2010: 323-30).

⁵ Ticaret Kanunnâmesi'nde kullanılan kaynak olarak "Tedavülde olan ticaret kanunları" ifadesi yer almıştır (Velidedeoğlu, 1940: 61).

⁶ Ticaret Kanunnâmesi, 1926'da yürürlükten kaldırılmıştır. Usul-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnamesi 1879'a, diğerleri ise imparatorluğun sona ermesine kadar ticaret mahkemelerinde geçerli olmaya devam etmiştir (Kenanoğlu, 2005: 62).

muameleler" ve "şirket akitleri" (kolektif, komandit, anonim, kooperatif (ortaklık) şirketleri) ile polıçe usullerinden bahsedilmektedir. İkinci kısımda ise iflas konusu tahkik edilmektedir. Bu hâliyle toplam 315 maddeden oluşan söz konusu iki kısım haricinde bahriye ticareti ve ticaret mahkemelerine ilişkin olan diğer kısımların düzenlenmesi ise zeyillere bırakılmıştır (Gürzumar & Gürzumar, 1962: 44). Ticaret Kanunnâmesi'nde para olmadan yapılan "hevaif işlemler" ya da "alıvere" olarak ifade edilen ve bugünkü borsa işlemlerine benzeyen muamelelere dair düzenleme bulunmamaktadır (Kenanoğlu, 2005: 77). Bunun yanında kanunda kefalet, vekâlet, rehin bırakma gibi alanlara ilişkin kaideler de yer almamaktadır. Bu durum daha kapsamlı bir medeni kanunun hazırlanmasını gerektirmiştir (Aydın, 1996: 65). 1855'te bu konuda ilk adımlar atılmış ve Ahmed Cevdet Paşa'nın girişimiyle Metn-i Metin ismiyle fıkıhın muamelat kısmının kanunlaştırılması teşebbüsü başlamıştır. Başarıya ulaşamayan bu girişimin ardından bir medeni kanun hazırlama düşüncesi gündemde kalmayı sürdürmüş ve Tanzimat ricali arasında medeni kanunun Fransız medeni kanunundan tercümesi ya da İslam hukukunun düzenlenmesiyle yerli bir medeni kanun ilan edilmesi konusunda görüş ayrılıkları yaşanmıştır (Barkan, 1940b: 427). Bu süreç, 1868'de Mecelle Cemiyeti tarafından İslam hukuku kaynaklı bir medeni kanun hazırlanmaya başlanmasıyla neticelenmiştir. Dolayısıyla Mecelle'nin, bu dönemde meydana gelen ticari ve iktisadi değişikliklere İslam hukuku açısından verilen bir yanıt olduğunu söylemek mümkündür (Aydın, 1996: 71-72). Mecelle, zamanın ihtiyaçlarına uygun hareket etme gereğesiyle faiz konusunda ve bazı sözleşme şartlarında takındığı esnek tutumla ticari işlemleri kolaylaştırmayı amaçlamaktadır (Kaymakcı, 2013: 208). Mecelle'de fıkıh hükümlerinin pragmatik bir tutumla seçilmesi ve gerektiğinde geleneğe başvurulması sayesinde İslam hukukunu en katı hâliyle kanunlaştırarak piyasa faaliyetlerini sınırlamanın aksine mümkün olduğunca piyasa işlemlerinin meşrulaştırılmasına çalışıldığı görülmektedir⁷ (Tezcanlı, 2007: 21).

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, 1868-1876 yılları arasında tamamlanmış ve Borçlar, Eşya, Usul ve kısmen Ticaret Hukuku sahalarında fıkıh kitaplarında bulunan şeri kaidelerin kanun şeklinde derlenmesiyle oluşturulmuş yeni bir kanundur⁸ (Cin & Akgündüz, 1996: 178-9). 1869'da Mukaddime ve ilk kitap Kitâbü'l-Büyû' ilan edilmiş, ardından sırasıyla diğer kitaplar yürürlüğe girmiştir⁹: Kitâbü'l-İcârât ve Kitâbü'l-Kefâlet (1870); Kitâbü'l-

⁷ İslam hukukunun "Müslüman cemaatin genel menfaati ilkesi"ne (istihsan ilkesine) dayandırılan söz konusu esnek yapısının on dokuzuncu yüzyılda da ulema ve düşünürler tarafından en geniş şekilde tatbik edilmeye çalışıldığı ve bu ilke sayesinde İslam hukukunun dinamik kalarak gelişimini sürdürdüğü düşünülmektedir (İnalçık, 2010c: 76).

⁸ Mecelle'nin eksikliklerini gidermek için çalışmalarını sürdüren Mecelle Cemiyeti, 1889'da lağvedilmiştir. Daha sonra Mecelle'nin yalnızca Hanefî mezhebinin değil, tüm İslam hukukunun görüşlerini kapsamayı yanında Avrupa kanunlarından da yararlanan bir kanun metni hâline getirilmesi amacıyla kurulmuştur (Akgündüz, 2013: 32). Bunun haricinde kapsamlı bir kanun hazırlanması için başka komisyonlar da teşkil edilmesine rağmen savaş nedeniyle çalışmaları mümkün olmayan söz konusu komisyonların faaliyetlerine 1924'te son verilerek Mecelle yürürlükten kaldırılmış ve Türk Medeni Kanunu kabul edilmiştir (Üçok & Mumcu, 1991: 277).

⁹ 1851 maddeden oluşan Mecelle'de yer alan hükümlerin 400 kadarı usul, 200'ü ticari ve 100'ü de genel kurallara aittir (Akgündüz, 2013: 31). Dolayısıyla 16 kitabın çoğunun borçlar, eşya, ticaret (şirketler) (satım, kira, kefalet, havale, rehin, emanet, hibe, gasp ve itlaf, hacr, ikrah ve şuf'a, şirket, vekâlet, sulh ve ibra, ikrar kitapları) ve usulle (dava, beyyinat ve tahlif, kaza kitapları) ilgili hükümlerden oluştuğunu söylemek mümkündür

Havâle ve Kitâbü'r-Rehn (1871); Kitâbü'l-Emânet, Kitâbü'l-Hibe ve Kitâbü'l-Gasp ve'l-İtlâf (1872); Kitâbü'l-Hacr ve'l-İkrah ve's-Şuf'a (1873); Kitâbü's-Şirket, Kitâbü'l-Vekâle ve Kitâbü'l-Sulh ve'l-İbra (1874); Kitâbü'l-İkrar, Kitâbü'l-Dava, Kitâbü'l-Beyyinât ve'l-Tahlif ve Kitâbü'l-Kazâ (1876) (Aydın, 1996: 78-9).

Mecelle'nin gerekçesinde kanunun borç-alacak ilişkileri ve ticari ilişkilerin düzenlenmesi amacına hizmet etmek üzere ilan edildiği belirtilmiştir. Aile ve Miras Hukuku ise Mecelle'nin kapsamına dâhil edilmemiştir¹⁰. Ayrıca Mecelle'de düzenlenen alanlara ilişkin ihtilaflar yeni kurulan ticaret ve nizamiye mahkemelerinde çözüme kavuşturulacaktır (Karahasanoğlu, 2011: 105). Bu anlamda Mecelle adı geçen mahkemelerde kullanılmak üzere gereken Türkçe ve kolay anlaşılır kanun metni ihtiyacını da karşılamıştır (Akgündüz, 2013: 26). Ancak bu süreçte şeriye mahkemelerinin tüccarlar arasındaki anlaşmazlıklara baktığı örnekler de bulunmaktadır (Kenanoğlu, 2005: 120). Mecelle, yalnızca Müslümanlara uygulanmak üzere değil, din farkı gözetilmeksizin tüm Osmanlı tebaasıyla Osmanlı ülkesindeki yabancı devlet tebaasına uygulanmak üzere çıkarılmıştır (Örsten-Esirgen, 2011: 32). Mecelle'de Ticaret Kanunnâmesi'nin eksiklerinin tamamlanmaya çalışıldığını söylemek de mümkündür (Yılmaz, 2018: 223). Buna göre Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle arasındaki ilişkinin ortaya koyulması açısından 30 Ağustos 1881 tarihinde Adliye Nezareti tarafından hazırlanan tahriratta yer alan bilgiler şu şekildedir: Yabancıların taraf olduğu 1000 kuruşun üzerindeki davalar, ticaret mahkemesinde görülmektedir. Fakat bu tür davalarda kimi zaman Ticaret Kanunnâmesi'ne kimi zaman da Mecelle'ye göre hareket edilmektedir ve bu durum netleştirilmeye muhtaçtır. Buna göre ticari işlemleri kolaylaştırmak ve böylece hızlandırmak için istisnai bir durum olarak neşredilmiş bir kanun olan Ticaret Kanunnâmesi'nin adı işlemler için de geçerli kabul edilmesi, usul ve kaidelere uygun değildir. Bu durum Mecelle'nin mukaddimesinde de "Ticaret Kanunnâmesi'nde tespit edilmemiş hükümlerde Mecelle'ye başvurulması gerekir." şeklinde ifade edilmiştir (Ceride-i Mehâkim, 1881: 889). Bu belge Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle'nin dönemin koşullarına göre bazı davalara ortak müdahale imkânı sunduğunu ve birbirlerine alternatif oluşturduğuna da işaret etmektedir.

2.2. Adli Teşkilatlanmadaki Değişiklikler ve Yeni Mahkemelerin Kurulması

Osmanlı Devleti'nde on dokuzuncu yüzyıla kadar yargılama işlevini yerine getiren merciler, şeriye, cemaat ve konsolosluk mahkemeleri olmuştur (Karal, 1988: 174). On dokuzuncu yüzyılda ise söz konusu mahkemelere aşamalı olarak önce ticaret mahkemeleri, daha sonra nizamiye mahkemeleri dâhil edilmiştir (Ünal, 2017: 123). Mahkemeler adli teşkilatın en geniş bölümünü oluşturmaktadır (Ekinci, 2004: 15). Mahkemeler ayrıca kanunlaştırma hareketlerinde de önemli roller üstlenmektedir. Mahkemelerin herhangi bir

(Akgündüz, 1986: 361-3). Bu terimler Osmanlı döneminde çeşitli iktisadi terimlerin hukuk dili içinde nasıl tanımlandığını göstermesi açısından önem taşımaktadır (Cin & Akgündüz, 1995: 420).

¹⁰ Aile Hukuku'na ilişkin normların ilahi kaynaklı olmasına bağlı olarak geçerli olan bu durum, uyumsuzlıklarda zimmilere şeriye mahkemeleri veya cemaat mahkemeleri arasında seçim yapma hakkının tanınması ve yabancıların konsolosluk mahkemelerini kullanması ile problem olmaktan çıkmıştır (Karahasanoğlu, 2011: 105).

konu hakkında içtihatla bulunmasıyla o alanın kanunlaşmaya hazır bir olgunluğa erişmesi, bu rollerden biridir. Bir diğeri, mahkemelerin yürürlüğe giren kanunları uygulayarak söz konusu kanunların halk tarafından benimsenmesini sağlamaya yardımcı görevidir (Velidedeoğlu, 1940: 66). Osmanlı tarihinin bu döneminde hukuk sistemine dâhil edilen ticaret ve nizamiye mahkemeleri, iki açıdan da sürece hizmet etmiştir.

2.2.1. Ticaret Mahkemeleri

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde ticari ihtilaflar da diğer anlaşmazlıklar gibi şeri mahkemelerde çözülmüş ve şeri mahkeme hâkimleri olan kadılar, ticari muamelelerdeki örf ve adetlere göre karar vermiştir (Kenanoğlu, 2005: 24). On sekizinci yüzyıl ticaret devriminin de etkisiyle (İnalçık, 2010i: 341) on dokuzuncu yüzyılın başından beri Batı ile olan ticari ilişkilerin giderek gelişmesi, genişlemesi ve karmaşıklaşmasıyla beraber Osmanlı ve yabancı tüccarlar arasındaki etkileşim de yaygınlaşmış ve yasal olarak çözümlenmesi gereken karmaşık iş durumları ortaya çıkmaya başlamıştır¹¹ (Rubin, 2012: 996). Bu süreçte Avrupa'da kabul görmüş ticari örf ve âdetlerle uygulanagelen usul ve kurallar giderek daha fazla yasal sürece dâhil olmuştur. Ancak kadıların birçok devlete ait çok sayıda kaide hakkında yeterli bilgi sahibi olmaması iddialarıyla 1800/1801'de yabancı tacirler ile Osmanlı tüccarları arasındaki karma nitelikli davalara bakmak üzere yine bu tüccarlardan oluşan ve başkanı gümrük emini kabul edilen istisnai bir komisyon¹² teşkil edilmiştir. Komisyona yabancı tüccarların kabul edilmesinin nedeni, yerli tüccarların Avrupa'nın ticari örf ve adetleri, usulleri ve kuralları konusundaki bilgi eksikliğinin giderilmesidir. Ticaret mahkemelerinin çekirdeğini oluşturan söz konusu komisyonla beraber ilk defa şeri mahkemelerin görev alanı daraltılmıştır (Ekinci, 2004: 85-6). Kurulduğu andan itibaren iş yükü giderek artan bu komisyon, 1840'ta Ticaret Nezareti'nde kurulan "Ticaret Meclisi" ismiyle resmîleştirilmiş, 1847'de ise kapitülasyon anlaşmaları çerçevesinde "karma mahkemeler" olarak kabul edilmiştir (Berkes, 2013a: 222).

Karma mahkemeler, anlaşmazlıkların çözümünde kapitülasyonlara ve Avrupai ticari uygulamalara göre hareket etmektedir (Berkes, 2013a: 222). Başkanlığını kadıların yaptığı bu mahkemelerin üyeleri yerli ve yabancı tüccarlardır (Demir, 2011: 82). 1848'de hazırlanan içtüzüğe göre (Akyıldız, 1993: 131) üye sayısının başkana ek olarak yedi Osmanlı uyruklu ve yedi de yabancı uyruklu tüccar olmak üzere toplam on dört olması kararlaştırılmıştır (Aydın, 1996: 64). Esasen bu mahkemelere Osmanlı uyruklu gayrimüslimlerle yabancıların taraf olduğu hukuk davalarına bakma yetkisi verilmemiş (Bozkurt, 2020: 116) ve ayrıca Osmanlı tüccarları arasındaki ihtilaflar, Ticarethane adı verilen meclis binasında görülmüştür. 1861'de ise "Ticaret Mahkemelerinin Kurulmasına Dair Ticaret Kanunnâme-i Hümayunu'na Zeyl" ilan edilerek (Çakır, 1990: 58) ticaret meclisleri, ticaret mahkemeleri

¹¹ *Örneğin tüccarlar arasında peşin alışveriş yanında kredili alışverişin de giderek artmasıyla beraber yabancı tüccarların, Osmanlı iş ortaklarının borçlarını ödemeyerek kredi sözleşmelerini ihlâl etmesi gibi birtakım sorunlarla karşı karşıya kaldıkları görülmektedir (Rubin, 2012: 996). Yine yabancılar, Müslümanlar aleyhine gayrimüslimlerin, gayrimüslimler aleyhine de müste'menlerin şahitliğinin kabul edilmemesi gibi sebeplerle şeri mahkemelere gitmeyi tercih etmemektedir (Yavuz, 1997: 283).*

¹² *Komisyon "kañçarıye" olarak da anılan bir çeşit özel meclistir (Çakır, 1990: 58).*

ismiyile Osmanlı hukuk sistemine resmen dâhil edilmiştir (Akyıldız, 2001: 21). Bu tarihte aynı zamanda mahkemeye intikal eden dava sayısının giderek artması ve çeşidinin çoğalması gerekçesiyle (Aydın, 2018: 417) ticaret mahkemelerinin yeniden ıslahı ve ticaret merkezlerinde gerekliyse yeni ticaret mahkemelerinin teşkili kararları alınmıştır (BOA: A.M..., 24/38, 1861). Buna göre bütün ticaret davaları, ticaret mahkemelerinde görülecektir (Apaydın, 2009: 221). Ticaret mahkemelerinin dava konuları, ticaret ve sarraflıkla uğraşanlar¹³, poliçeciler ve çeşitli sınıflar arasında ortaya çıkan işlemler ve taahhütlerden oluşmaktadır. Ayrıca sayılan meslekler haricindeki şahıslar arasında sadece ticarete dair yaşanan anlaşmazlıklar, ticaret mahkemelerinde çözülecektir (Gürzumar & Gürzumar, 1962: 115-7). Yine ticaret şirketlerinin ortakları arasındaki hukuki meselelerden kaynaklanan anlaşmazlıklar, ticaret mahkemelerinde çözülecektir. Ancak ticaret şirketlerinin işlemlerinden dolayı ortaklar arasında yaşanan ihtilafların genellikle muhasebeye dair olması nedeniyle bunların ticaret mahkemesine getirilmesine gerek görülmemiştir (Kenanoğlu, 2005: 102-3). Ticaret mahkemesi bulunmayan yerlerde ticaret davalarına Ticaret Kanunnâmesi'ne uygun olarak adi hukuk davalarının görüldüğü meclislerde hüküm verilecektir. Bu durum Osmanlılar ile yabancılar arasındaki davalar için de geçerlidir¹⁴. İstanbul'da ve taşrada bulunan ticaret mahkemeleri ayrıca bu kimseler arasındaki hukuk davalarına bakma yetkisine sahiptir (Apaydın, 2009: 221). Başlangıçta kanunların davacıya ticaret veya şeriye mahkemesine gitmek konusunda tanıdığı serbestlik (Belgesay, 1940: 4) ve Avrupa tüccarının kullandığı tüccar defterleri veya tahvil ve senet gibi evrakların yazılı belge olması dolayısıyla ticaret mahkemelerinde şahit göstermeye gerek kalmadan delil niteliğinde sayılması, mahkeme tercihinde etkili olmuş ve Avrupa tüccarı, kendi çıkarlarını gözeterek mahkeme seçiminde bulunmuştur (Kaymakçı, 2013: 197). Daha sonra ise ticaret mahkemesi olmayan yerlerde hukuk mahkemelerinin, ticaret davalarına bakabilmesi ve benzer şekilde ticaret mahkemelerinin de gerektiğinde hukuk mahkemelerinin görevini üstlenmesi kabul edilmiştir (Bozkurt, 2020: 159).

Ticaret mahkemeleri ülke genelinde iki dereceye ayrılmıştır. Başta bir başkan, dört sürekli dört de geçici üyenin bulunması gereken ilk derece mahkemelerindeki (Ekinci, 2004: 104) üye sayılarının 28 Aralık 1873'te "karma nitelikli davalarda ticaret mahkemesi heyetinin bir başkan (reis), iki sürekli ve bir geçici üye (aza) ile üç geçici yabancı üyeden (toplam yedi kişi) oluşturulması" kararıyla değiştirildiği görülmektedir¹⁵ (BOA: A.MKT.MHM, 471/35, 1873). İkinci derece mahkemesi olarak ise İstanbul'da İstinaf-ı Deâvi Ticâret Divanı (kısaca Divan-ı İstinaf) kurulmuştur¹⁶ (Gürzumar & Gürzumar, 1962: 111). Ticaret mahkemelerinin üyelerinin yarısının gayrimüslimlerden ve yarısının

¹³ 1868'de alınan kararla sarraflar özel konudan çıkarılarak Ticaret Kanunnâmesi ve ticaret mahkemelerinin yetki alanına dâhil edilmiştir (Kenanoğlu, 2005: 38).

¹⁴ 1868'de Divan-ı Ahkâmı Adliye Nizamnâme-i Dâhilisi ilan edilmiş ve ticaret meclislerinde görülmekte olan hukuk davalarının hukuk mahkemelerine aktarılması gerektiği bildirilmiştir. Buna rağmen hukuk mahkemelerinde yabancı üyelerin bulunmaması gerekçe gösterilerek Osmanlı tebaası ile yabancılar arasındaki adi hukuk davalarının ticaret mahkemelerinde görülmesine devam edilmiştir (Kenanoğlu, 2005: 58).

¹⁵ 1868'de ticaret mahkemelerinin işlerinin yoğunlaşması nedeniyle burada görevli olan başkan ve üyelerin rütbe ve maaşları yükseltilmiştir (BOA: A.MKT.MHM, 406/39, 1868).

¹⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi ve belirlenen parasal sınırlar için bkz. Ekinci (2004: 110) ve Ökçün (1997a: 4-13).

Müslümanlardan oluşan bir teşkilat yapısına sahip olması, bu mahkemelerde alınan kararların tarafılığının sorgulanmasına neden olurken; gayrimüslimler için ayrılan üye sayısının doldurulması konusunda yaşanan sıkıntının, ehil olmayan kişilerin mahkeme üyeliğine getirilmesi ile sonuçlanması da hukuk sisteminin etkinliğini bozmakla eleştirilmiştir (Ekinci, 2004: 227-8). Yine başlangıçta ticaret mahkemelerinin aldığı kararlar için üst mahkeme yollarının kapalı olması, davaların genellikle yabancı tüccarlar lehine sonuçlanmasına sebep olmuştur. Bu durum, bilgi eksikliği nedeniyle zaten dezavantajlı olan Müslüman tüccarların daha fazla zarar görmesiyle sonuçlanmıştır (Akyıldız, 1993: 131).

1876'da ticaret mahkemeleri bu döneme kadar bağılı buldukları Ticaret Nezareti'nden ayrılarak Adliye Nezareti bünyesine dâhil edilmiştir (Ahmed Cevdet, 1991a: 146). Bunun yanında kısa süre sonra 1879'da mahkeme teşkilatına ilişkin belirlenen kaidelerin de etkisiyle ticaret mahkemelerinin, nizamiye mahkeme sisteminin önemli bir parçası hâline geldiğini söylemek mümkündür. Yapılan tüm düzenlemelere ve ticaret ve nizamiye mahkemelerinin, yetki alanları konusunda şeriye ve nizamiye mahkemelerine göre daha net sınırlara sahip olmalarına rağmen davacıların, hedeflerine ulaşmak için bu konudaki tercihlerinde "gri alanları" kullanmayı başardıkları görülmektedir (Rubin, 2011: 68-70).

2.2.2. Nizamiye Mahkemeleri

Nizamiye mahkemeleri, 1860'ların ortalarından başlayarak bu isimle oluşturulan yeni mahkeme sisteminin genel adıdır (Rubin, 2007: 279). Başlangıçta Tanzimat Fermanı'nda yer alan can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması için ilan edilen ceza kanunlarını uygulamak üzere kurulmuş olmasına rağmen zamanla ülkenin genel mahkemeleri hâline gelen bu mahkemeler (Ekinci, 2004: 92), Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki ihtilaflara bakmakla görevli kılınmıştır (Engelhardt, 2010: 471). Nizamiye mahkemelerinin üyelerinin bir kısmı devlet tarafından atanmış, bir kısmı tüccar cemaati tarafından seçilmiştir (İnalçık, 2010i: 341). Üyelerinin bir kısmı, Tanzimat'ın ilanından kısa süre sonra kurulan ve esasen nizamiye mahkemelerinin de temeli sayılan taşra meclislerinde olduğu gibi halk tarafından seçilmiştir¹⁷. Bu anlamda tebaanın çıkarlarının bizzat kendileri tarafından korunmasına çalışılmıştır. Öte yandan taşra meclislerinden farklı olarak idare ve yargı güçlerini birbirinden ayırmak suretiyle nizamiye mahkemelerinin bağımsızlığı sağlanmaya çalışılmıştır (Ekinci, 2004: 172).

Nizamiye mahkemeleri, 1864 tarihli Vilayet Nizamnâmesi ile düzenlenmiştir. Başta yalnızca Tuna Vilayeti için ilan edilen söz konusu nizamname¹⁸, buradaki uygulamadan olumlu sonuç alınması neticesinde peyderpey diğer vilayetlerde de yaygınlaştırılmıştır (Aydın, 2018: 421). Vilayet Nizamnâmesi ile beraber ticaret mahkemelerine ek olarak bidayet ve istinaf mahkemesi olmak üzere iki dereceli olarak görev yapacak olan hukuk ve

¹⁷ Ancak zaman içinde atanmış üyelerin sayısının arttığı bilinmektedir (Ekinci, 2004: 169).

¹⁸ Vilayet Nizamnâmesi'nin ilk uygulandığı bölge, Balkan yarımadasındaki Niş, Silistre ve Vidin'den oluşan Tuna Vilayeti'dir (Üçok & Mumcu, 1991: 284).

ceza mahkemeleri kurulmuştur. Böylece genel ismiyle "nizamiye mahkeme sistemi" teşkil edilmiştir¹⁹ (Üçok & Mumcu, 1976: 332-3). Mahkeme başkanlığını kadıların yürüttüğü ve mahkeme üyelerinin yarısının müslim, yarısının gayrimüslim (üç Müslüman ve üç gayrimüslim) olduğu (Jorga, 2005: 1982) nizamiye mahkemelerinin görevleri hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin²⁰ şer'iye ve cemaat mahkemeleri (aile ve miras anlaşmazlıkları gibi dini hukukun düzenlediği alanlar) ile ticaret ve konsolosluk mahkemelerinin yargı alanları dışındaki hukuk ve ceza davalarına bakmaktadır²¹ (Akşin, 1997: 148). Bu açıdan karma mahkemeler olan nizamiye mahkemelerinin verdiği kararlarda Müslümanların yoğun olduğu yerlerde çoğunluğun Müslüman üyelerde kalması ve

¹⁹ 1870'te "Dersaadet ve Mülhakatı İdare-i Zabita ve Mülkiye ve Mehâkim-i Nizamiyesi" çıkarılarak İstanbul vilayet şeklinde düzenlenmiş ve benzer mahkeme teşkilatı buraya da yayılmıştır (Bozkurt, 2020: 145). Yeni kurulan bu mahkemeler için mehâkim-i cedide yerine nizamiye mahkemesi tabiri de ilk defa bu nizamnamede kullanılmıştır. 1871'de "Dersaadet Hukuk-ı Adiyeye ve Ceza'ye Mehâkim-i Nizamiyesi'nin Teşkilat ve Vezâifine Dair Nizamnâme"nin ilanyıyla ise İstanbul'daki mahkemeler üç dereceye ayrılmıştır (bidayet, istinaf ve temyiz) ve böylece Osmanlı hukukuna ilk defa bidayet ve istinaf mahkemesi terimleri dâhil olmuştur. Ayrıca bu mahkemelerin her biri de hukuk ve ceza dairelerine ayrılmıştır (Ekinci, 2004: 186-8).

²⁰ Tanzimat döneminde tarafların her ikisinin de yabancı olduğu durumda yetkili merciler, konsolosluk mahkemeleridir (Ekinci, 2004, s. 355). Konsolosluklarda görülen davalarda izlenen kurallar için Britanya Krallığı tarafından düzenlenen yasa hakkında bkz. *The London Gazette*, 16 December 1873, Issue: 24045; Page: 5869-98. Bu dönemde gayrimüslim Osmanlı tüccarları, yabancıların sahip olduğu bazı avantajlardan yararlanmak amacıyla bu tür davalarda tercüman görevini üstlenme veya tabiiyet değiştirme gibi girişimlerde bulunmuştur. Bu konuda yapılan çeşitli düzenlemelere arşiv metinleri arasında da rastlamak mümkündür. Buna göre "Dost devletlerin sefaretlerinden ticaret mahkemelerindeki memurlar arasında aslen Osmanlı Devleti tebaası olmasına rağmen daha sonra tabiiyet değiştirenlerin isimlerinin ve tabiiyetlerinin muhakkak ticaret meclisine bildirilmesi ve söz konusu memurların tayininin Bab-ı Aliye'ye danışılmadan yapılmaması gerekmektedir." (BOA: HR.MKT., 363/97, 1861). 23 Eylül 1880'de Adliye Nezareti tarafından hazırlanan tahriratta da yabancıların taraf olduğu davalarda tabiiyet değiştirmenin ancak Hariciye Nezareti'nde tetkik edildikten sonra irade-i seniyyeye ilk defa yapılabileceği belirtilmiştir (Ceride-i Mehâkim, 26 Şevval 1298: 913). 1862'de en fazla 1000 kuruşluk hukuk davaları ve kiraya ilişkin anlaşmazlıklar hariç yabancıların taraf olduğu davalara ticaret mahkemelerinde bakılması kararı alınmıştır. 1872'de ise konsoloslukun bulunduğu yerden 9 saatlik uzakta olup olmaması fark etmeksizin taraflardan birinin Osmanlı tebaası, diğerinin yabancı olduğu anlaşmazlıklarda asıl bedeli 1000 kuruşun üzerinde olan hukuk davalarının tercüman bulundurma gereği olmadan bidayet hukuk mahkemelerinde görülebilmemesine karar verilmiştir (Kenanoğlu, 2005: 40). Ancak 1878'de bile tarafların Osmanlı uyruklu ve yabancı olması durumunda aralarındaki anlaşmazlıkların ticaret mahkemesinde ya da konsolosluklarda çözülmesi hususunda çatışmaların olduğu, bu konuda net bir karar verilmesi ve bu kararın emsal davalarda da geçerli kabul edilmesine ilişkin yazışmalar mevcuttur. Ayrıca bu hususta davalının ikametgahının Dersaadet'e uzaklığının belirleyici olması gerektiği de belirtilmektedir (BOA: HR.HMŞ. İŞO., 161/52, 1878).

²¹ Nizamiye mahkemeleri idari ve prensip itibarıyla ticari davalara bakmamasına rağmen bir dönem ticaret mahkemelerinin yetki sahasında olan bono davalarının ve gayrimenkullerin hazineye ilişkin anlaşmazlıkların da burada görüldüğü bilinmektedir (Ekinci, 2004: 199). Yine yabancı tebaa arasında en fazla 1000 kuruş kadarki alacak, emlak ve kira davalarının nizamiye mahkemelerinde, 1000 kuruşun üzerindeki hukuk davalarının ise ticaret mahkemelerinde görülmesine müsaade edilmiştir (Ekinci, 2004: 111). Ancak yine de hukuk davaları, ticaret mahkemelerinde görülmeye devam etmiştir (Barkan, 1940b: 226). 1873'te ilan edilen Şurâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi mazbatasına göre bidayet mevki mahkemelerinin 1000 kuruş kadarki davaları kesin hükümlü olarak karara bağlaması ve 5000 kuruş kadar ve merkez mahkemelerinin 20 bin kuruş kadar olan davalarını havalesiz kabul etmesi, 100 kuruşun altındaki davalardan harç alınmaması ve tahsil vergilerinin borçludan alınması kararları verilmiştir (BOA: İ.MMS., 47/1996, 1873). Ayrıca Arazi Kanunnâmesi, Tapu Nizamnâmesi, Mecelle'nin araziye ilişkin (vakıf arazisi hariç) ihtilaflarda sınır ihlallerine nizamiye mahkemelerinde bakılacaktır (Ekinci, 2004: 199).

mahkeme başkanının kadı olması²², gayrimüslimlerin Müslümanlar üzerindeki şahitlikleri kabul edilse de Müslümanlar lehine bir yanlılık olduğu şeklinde yorumlanmıştır (Ekinci, 2004: 95-6). Buna benzer olarak gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde ise gayrimüslimlerin Müslümanlar ile eşit seviyede temsil edilmeleri, gayrimüslimlerce şikâyet konusu olmuştur. Zaman içinde üyelik konusundaki çatışmalar azalmış ve genellikle bölgenin en nüfuzlu kişileri mahkeme üyesi olmaya başlamıştır (Ekinci, 2004: 169-70).

1872 yılında ilan edilen Mehâkim-i Nizamiye Hakkında Nizamnâme ile 1871 yılında İstanbul için yapılan düzenlemeler yurt çapında teşkilatlandırılmış ve şeri konular haricindeki tüm yargı yetkileri nizamiye mahkemelerine devredilmiştir²³ (Üçok & Mumcu, 1976: 337). Buna göre nizamiye mahkemeleri, ticaret mahkemesi bulunmayan kazalarda onların görevini de üstlenecektir (Ekinci, 2004: 204-8). Bu dönemde ayrıca nizamiye mahkemeleri ile şeriye mahkemelerinin görev alanlarındaki ortaklıkların daha fazla olması nedeniyle adı geçen mahkemelerin yetki sınırlarının çizilmesi adına da birçok düzenleme yapıldığı görülmektedir. Zira her ne kadar nizamiye mahkemeleri hukuk davalarına bakmakla görevlendirilmiş olsa da şeriye mahkemeleri, asli-genel mahkemeler oldukları iddiasıyla bu tür davalara bakmayı sürdürmüştür. Buna göre 1877'de Adliye Nezareti tarafından şeri mahkemelerde miras, vasiyet, evlenme, boşanma, nafaka, kısas, diyet, köle azadı, gaiplik gibi uyuşmazlıkların; nizamiye mahkemelerinde ise ticaret, zarar-ziyan, iltizam bedeli, ceza konularındaki ihtilafların görülmesi gerektiği ilan edilmiştir (Yılmaz, 2018: 208). 1887'de yine bu çerçevede çıkarılan irade-i seniyye ile nizamiye mahkemelerinin yetki alanına yukarıdakilere ek olarak güzeşte ve konkordato davaları eklenmiştir. Bunlar dışındaki davaların hangi mahkemede görüleceği tarafların anlaşmasına bağlı kılınmıştır²⁴ (Ekinci, 2004, 268). 1888'de Mehâkim-i Şeriyye ve Nizamiye'nin Tefriki Vezaifine Dair Tezkire-i Samiye ile ise şeri mahkemelerin yetkileri daha da daraltılmış ve ticari işlemlere ilişkin anlaşmazlıkların çözüm merciinin de nizamiye mahkemeleri olduğu vurgulanarak Osmanlı tebaası ile yabancı uyruklular arasındaki ticaret davalarının da tercüman olmak şartıyla nizamiye mahkemelerinde görüleceği karara bağlanmıştır (Kenanoğlu, 2005: 39-40). Bu ve benzeri şekilde yapılan pek çok düzenlemeye rağmen özellikle şeriye ve nizamiye mahkemelerinin birbirlerinin alanlarına müdahil oldukları durumlar yaşanmaya devam etmiştir. Bu durumun en önemli nedenlerinden biri, halkın yeni kurulmuş olan ve gayrimüslimlerin de üye olarak bulunduğu bu mahkemelere yeterince güven duymamasıdır (Ekinci, 2004: 267). Güvenin artması ve mahkeme teşkilatının benimsenerek yerleşiklik kazanması için bir miktar süre geçmesi gerekmektedir. Rubin (2011: 15) ise bu durumu söz konusu mahkemeler arasında iş bölümü tesis edilmeye çalışılmasına karşın bilgi alışverişinin sürdüğü ve bu durumun Osmanlı yargı sistemine esnek ve pragmatik bir görünüm kazandırdığı şeklinde yorumlamıştır. Ona göre şeriye ve

²² 1872 yılında ilan edilen Mehâkim-i Nizamiye Hakkında Nizamnâme ile beraber şeriye mahkemelerinin yetki alanlarının daralmasına paralel olarak kısmen vazifesiz kalan kadınlara nizamiye mahkemelerinde başkanlık görevi verilmeye başlanmıştır (Cin & Akgündüz, 1995: 280).

²³ Bu mahkemelerde görülecek davaların parasal sınırları hakkında ayrıntılar için bkz. (Ekinci, 2004: 204-13).

²⁴ Ancak bir kere şeriye mahkemesinde hüküm verilen ve şeyhülislamın onayladığı bir davanın nizamiye mahkemesine götürülmesine izin verilmemiştir (Ekinci, 2004: 200).

nizamiye mahkemeleri birbirlerine rakip değil, tek bir yargı alanının bileşenleri olarak görülmelidir. Bazı meslek gruplarının her iki mahkemede de görev yapabilmesi bu çerçevede verilebilecek örneklerdendir. Ayrıca şeri usul hukukunda yer verilen bazı maddelerde nizamiye mahkemeleri için yapılan düzenlemelere atıfta bulunulduğu da görülmektedir (Rubin, 2009: 128-29). Bu nedenle durumun yerel ve eski ile yeni unsurların bir iş birliği olarak yorumlanması daha uygundur (Rubin, 2011: 79). Nizamiye mahkemelerinde uygulanmak üzere hazırlanan Mecelle'nin altyapısının şeri hükümler ve benzer anlama gelecek şekilde şeriye mahkemeleri literatürünün bir özeti niteliğinde olması da yukarıdaki görüşün en önemli kanıtıdır (Ekinci, 2004: 254). Dolayısıyla bu dönemde gerçekleştirilen Osmanlı hukuk reformlarının Batı'nın baskısıyla şekillendiğini savunan geleneksel anlatımın yerine, yeni mahkemelerin kurulması yönündeki kararın gerek Osmanlıların gerekse de yabancıların adli ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla oluşturulmuş orijinal bir Osmanlı çözümü olarak değerlendirilmesi daha doğrudur (Rubin, 2012: 1009).

3. Teorik Çerçeve: Mahkeme Karar Yanlılığı

Literatürde bu çerçevede yapılan çalışmalar, "Hukuk ve İktisat" başlığı altında yer almaktadır. Bu çalışmalara bakıldığında toplumsal ilişkileri biçimlendirmede önemli rolü bulunan bir kurum olan hukukun iktisadi gelişmedeki rolü değerlendirilmekte ve böylece "Hukuk ve İktisat" hem Kurumsal İktisat hem de iktisat tarihi literatürünün bugünkü konumunda önemli bir yerde durmaktadır. Hukuk ve iktisat arasındaki ilişki, oldukça eskiye dayanmakla beraber²⁵ formel kurallara dayalı olarak hukukun iktisadi analizi daha yeni tarihlidir. 1960'taki mütevazı başlangıcından itibaren artan bu ilgi, 1970'lerde entelektüel açıdan da önem kazanmış ve konu gelişimini sürmüştür. Hukuk ve iktisat arasındaki ilişkinin, ikisi arasındaki yapısal benzerlikler dolayısıyla daha kolay kurulduğu da belirtilmektedir. Bu anlamda iktisadın "rasyonel insan"ı (rational man) ile hukukun "makul insan"ı (reasonable man) birbirine benzetilmektedir. Hukukun iktisadi analizinde iktisat, hukuka bir davranış kuramı ve normatif bir standart sağlamıştır. Burada davranış kuramından kastedilen, yasaların davranışı teşvik eden unsurlar olarak ele alınmasını sağlayan bakış açısı kazandırmasıdır. Normatif standart ise geniş bir politika kılavuzu oluşturması açısından önem taşımaktadır (Cooter & Rubinfeld, 1989: 1067-68). "Hukuk ve İktisat"ın ön plana çıkmasında ayrıca "mülkiyet hakları"²⁶ kavramının önem kazanması da özellikle etkili olmuştur. Mülkiyet haklarının tanımlanması ve korunması, devlet garantisi altında hazırlanan kanunlarca yapılmaktadır. Bununla beraber sözleşme hukuku gibi konular da popüler hâle gelmiş ve kişiler ve kurumların karşı karşıya geldikleri ihtilafların çözümünde devleti temsil eden resmi bir organ olarak mahkemeler ve birtakım özel çözüm süreçleri incelenmeye başlanmıştır (Şenalp, 2005: 68). Bu çalışmalarda inceleme nesnesi olarak kanunlar yanında hukukun tezahür yeri olan mahkeme kayıtlarının da yoğun olarak ele alındığı görülmektedir. Hatta bu tarz çalışmalarda revaçta olan eğilim, mahkeme

²⁵ On dokuzuncu yüzyıldan beri incelenen bu konu, daha ziyade hukukçuların, sosyologların ve kriminologların incelediği bir konudur. Konunun iktisatçılar ve hatta ekonometrisyenler tarafından incelenmesi ise çok daha yenidir (Tulder & Velthoven, 2003: 321).

²⁶ Mülkiyet hakkı bireyin kendi emeği ve sahip olduğu mal ve hizmetler üzerindeki hakkıdır (North, 2010: 10).

kayıtlarından elde edilen bilgilerin veri olarak işlenmesi suretiyle çeşitli açılardan analizlere konu edilmesidir. Bu bağlamda iktisatçılar, toplumdaki anlaşmazlıklarla hukuk sistemi arasındaki ilişki üzerinde etkiye sahip olan genel toplumsal faktörlere odaklanmaktadır. Mikro ve makro boyutları olan bu konu, mikro açıdan bireysel karar verme ile ilgiliyken²⁷ makro düzey, hukuki yaptırım veya başka bir deyişle kanunların uygulanması sürecini değerlendirmektedir (Tulder & Velthoven, 2003: 322).

Bu çerçevede geliştirilen temel modellerden biri, Priest ve Klein'in (1984) tarafların kendi çıkarlarını maksimize edici kararlarının hukukun maddi standartlarına bakılmaksızın davacıların mahkemede %50 olasılıkla galip gelme ihtimali olduğunu ifade etmektedir. Bu durumda sonuç, hâkimlerin herhangi bir taraf lehine yanlılıklarından, kanunlardan, davacıların ve davalıların dava sürecinde kendilerini savunmak adına sundukları argümanların başarısından kısmen etkilenecektir. Modelde ayrıca lehte veya aleyhte kararların taraflara beklenen maliyeti, tarafların yargılamada başarı olasılığı hakkında sahip olduğu bilgiler ve doğrudan dava açmanın ve uzlaşmayı tercih etmenin maliyetleri dâhil olmak üzere, uzlaşmanın ve dava açmanın belirleyicilerinin yalnızca iktisadi olduğu düşünülmektedir (s. 4-5). Buna göre iki veya daha fazla taraf arasında bir anlaşmazlık ortaya çıktığında, genellikle bunu çözmek için yargıya başvurulmaktadır (Dilanni, 2010: 203). Ancak Tulder & Velthoven (2003: 341) anlaşmazlıkların sadece küçük bir kısmının mahkemeye başvurulmasıyla sonuçlandığına dikkat çekmektedir. Anlaşmazlıkların tamamının mahkemeye gitmediğini, bir kısmının uzlaşma yoluyla çözüldüğünü, dolayısıyla %50 hipotezi veya alternatif hipotezlerin bu durum dikkate alınarak kurgulanması gerektiğini ifade eden Wittman (1985), araştırmacıların seçimlerinde bağımsız ve objektif olamamaları nedeniyle Priest-Klein modeline paralel sonuçlara ulaştıklarını, ancak ampirik açıdan Priest-Klein modelinden farklı sonuçlar elde edilebileceğini göstermiştir²⁸. Eisenberg (1990) ise Priest-Klein'in %50 hipotezini istatistiksel olarak test eden mevcut yöntemlerin eksik olduğunu belirterek hipotezi kabul veya reddetme kriterlerinin yeniden formüle edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Buna yönelik olarak geliştirdiği dağılım analizi (*distributional analysis*) modelinde mahkemede elde edilen kazancın büyüklüğü ya da tarafların sahip olacağı farklı çıkarları hesaba katmaksızın dava türleri arasında yargılama süreçleri ve sonuçları konusunda görülen çeşitlilik ve hukuki konuların nitelikleri arasındaki farklılıkların dikkate alınması gerektiğini ifade etmekte ve o hâlde her duruma uygun tek bir teori arayışının doğru olmadığını savunmaktadır. Zira her dava türü, davanın sonucunu etkileyen potansiyel faktörler setine sahiptir. Örneğin medeni hukuk alanında muhtemel hâkim yanlılıklarının bölgesel bağlamda farklılıklar ortaya çıkarması beklenmektedir. Buna göre gözlemlenen veriler ışığında teorik modelin yeniden şekillendirilmesi, verilerin teoriye

²⁷ Rasyonel seçim teorisi ve fayda-maliyet analizleri çerçevesinde yaklaşımlar söz konusudur. Ancak insan davranışı, tam ayrıntılarıyla belirlenememiş çok sayıda koşula bağlı olduğundan bireysel rasyonel davranış modelinin her bir eylemi insanların her davranışını açıklayamamaktadır (Tulder & Velthoven, 2003: 322-3).

²⁸ Wittman (1985) farklı çalışmalardan örnekler vererek ve ABD Kaliforniya Eyaleti hukuk davalarından elde ettiği 582 gözlem sayısı ile lojistik regresyon modeli tahmin ederek %50 hipotezinin ampirik çalışmalarda doğrulanamadığı sonucuna ulaşmıştır. Buna göre davacının kazanma oranı; farklı dava türlerine, yargılamanın hâkim ya da jüri tarafından yapılmasına ve anlaşmazlığın uzlaşma veya mahkemede karara bağlanmasına göre değişmektedir.

uygunluğunun doğru bir şekilde değerlendirilmesini gerektirmektedir. Dağılım analizi, bu tür değerlendirmelere yardımcı olacak güçlü bir araç sunmaktadır²⁹. Ayrıca bir toplumdaki farklı gruplar arasında adaletli karar verme sürecinin gözden geçirilmesini sağlamaktadır. Söz konusu toplumlarda bütün hukuk mekanizmaları için geçerli olacak şekilde "grup içi yanlılık" (pro-plaintiff bias) ihtimali bulunmaktadır. Grup içi yanlılık, kendi grubuna ait olarak algılanan kişilere ayrıcalıklı muamele yapma eğilimi olarak tanımlanmaktadır. Ancak yasalarla geçerli kılınan "eşitlik" normunun buna engel teşkil etmesi beklenmektedir (Kuran & Lustig, 2012: 639). Yargı bağımsızlığı açısından da önemli olan bu durum, kurumsal iktisat bağlamında hem yasama ve yürütmeden bağımsız olmak hem de toplum genelinde tarafsız bir şekilde uygulanan yasaların oluşturulması anlamında önem taşımaktadır. Bu ikinci noktanın özellikle cinsiyet, etnik köken ve din gibi farklılıklar için geçerli olması beklenmekte ve bu açıdan kanunların belirli bir dine dayalı olmaması gerektiği tavsiye edilmektedir (Kuran & Lustig, 2012: 631-32). Öte yandan "yargı bağımsızlığı" ve hâkimlerin görevde kalma sürelerinin hükümdarların değişmesinden bağımsız olmaması anlamında "yargı sürekliliği"ne aykırı olan bu durum, pratikte bireylerin devletle olan ihtilaflarında devlet yanlısı karar alma ihtimali açısından önem taşımaktadır. Zira hâkimler, devlet otoritesi ile çatışmaya girmekten kaçınacaktır (Kuran & Lustig, 2012: 659). Bu açıdan anlaşmazlıkların toplumsal gruplar arası ilişkileri ve yerel hiyerarşileri yansıttığı düşünülmektedir (Coşgel & Ergene, 2012: 115) ve on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl hukuk tarihçilerinin hukuki evrimi anlamak için emsal, ideoloji, sınıf geçmişi ve sosyal değişim gibi faktörlere bakmaları şaşırtıcı görülmemektedir. 1800 öncesi İngiliz hukuku ve onun yargılama usullerinden hareketle - adli harç geliri yüksek olan ve yetkisi fazla ve çakışan mahkemeler- modern dönemden farklı olarak hâkimlerin baktıkları dava başına ücret almaları dolayısıyla parasal teşviklerden izole edilmiş olmadıkları, bunun onlar için daha fazla davaya bakmak konusunda bir teşvik unsuru oluşturduğu kanaatine varılmaktadır. Mahkemeyi davacıların seçtiği bir sistemde hâkimler ve mahkemeler, kanunu davacılar açısından daha elverişli hâle getirmek için birbirleriyle rekabet hâlinde olmuşlardır. Örneğin mahkemeler, davacılara daha fazla seçenek sunmak için yetki alanlarını genişletmiş; prosedürlerini daha ucuz, daha hızlı ve daha etkili hâle getirmiş; davayı davalıların kazanmasını zorlaştıran yasal doktrinler geliştirmişlerdir (Klerman, 2007: 1181-2). Yine geçmiş dönemlerde modern dönemden farklı olarak hukuk sistemlerinin önemli ölçüde rekabet unsurlarıyla karakterize edildiği ve adli sistemin devletin tekel olduğu bir hizmet alanı olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla hukuki bir sürecin taraflı veya tarafsız sonuçlara yönelik eğilimi, bu sürecin gerçekleştiği kurumsal çevreden etkilenmektedir (Dilanni, 2010: 206). Davacı yanlısı olma durumu, mahkemeler arasında rekabetin olduğu bir kurumsal

²⁹ Eisenberg ve Farber (1997) çalışmasında 1986-1994 yılları arasında ABD mahkeme kayıtlarından elde ettiği ve 200.000 gözlem sayısı ile bahsi geçen teorik modeli probit tahmin yöntemi ile test etmiştir. Bulgular bireysel davacıların, davacıların şirket olduğu duruma görece daha düşük kazanma oranlarına sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca yargılama oranlarının davacının kimliğinden önemli derecede etkilendiği, davalının kimliğinden ise daha az etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır. Kessler vd. (1996) ise 1982-1987 yılları arasında temyiz mahkemelerinde görülen 3.529 dava verisiyle kazanma oranında etkili olan faktörleri ampirik olarak test etmişlerdir. Buna göre tarafların farklılaşan çıkarları, sahip oldukları farklı enformasyon düzeyleri, taraflardan birinin lehine olan hukuki standartlar gibi faktörlerin kazanma oranlarında istatistiki olarak önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermişlerdir.

yapılanmanın sonucudur (Dilanni, 2010: 231). Ancak hükümdarların hâkimleri atama ve görevden alma yetkileri, hâkimlerin davacı yanlısı tutumlarını engelleyici niteliktedir (Kuran & Lustig, 2012: 637).

Bu konuda geliştirilen bir başka model türü, asimetrik enformasyonun (asymmetric information) da dâhil edildiği modellerdir. Shavell (1996) Priest-Klein modelinden hareketle söz edildiği şekilde asimetrik enformasyonu da dâhil ederek geliştirdiği modelinde mahkemeye gitmenin her durumda Priest ve Klein'in iddia ettiği gibi %50 olasılıkla davacı lehine sonuçlanmasının mümkün olmadığını ifade etmekte ve Priest-Klein modeline karşı argümanlar geliştirmektedir. Waldfoegel (1995; 1998) de Priest-Klein modelinin iraksayan beklentiler (divergent expectations) teorisine göre şekillendiğini belirterek yine asimetrik enformasyon teorisine göre geliştirdiği modelinde farklı sonuçlara ulaşmaktadır³⁰. Benzer sonuçlara ulaşan başka bir çalışmada Siegelman ve Waldfoegel (1999: 103), Priest-Klein modelini test etmenin ötesinde davacıların %50 kazanma olasılığının geçerli olamayacağını göstererek farklı dava türlerini veya taraflar arasındaki dağılımları incelemek amacıyla bu orandan farklılaşmaya yol açabilecek çeşitli faktörleri dâhil eden alternatif modeller geliştirmişlerdir. Burada geliştirilen seçim süreci (*selection process*) modelinde, davalının davada galip gelme olasılığını bildiği, davacının ise yetersiz bilgilendirilmiş durumda olduğu ve bunun sistemde asimetrik enformasyon sorununun varlığına işaret ettiğine vurgu yapılmaktadır. Bu durumda davacının, yargılama sürecinden ziyade uzlaşma tarafını seçme eğiliminde olması beklenmektedir. Bu modelde ayrıca yargılama olasılığının ve davacının yargılamada kazanma oranının tarafların çıkarlarının boyutuna göre arttığı ve yargılama maliyetleriyle azaldığı öngörülmektedir (Tulder & Velthoven, 2003: 328). Buna ek olarak dava türleri arasında da kazanma olasılığı açısından farklılaşma görülmektedir. Örneğin haksız fiil davaları için davacının kazanma oranı, %50'nin altında iken sözleşmeler için bu oranın üzerindedir. Davacılar, sözleşme ve fikri mülkiyet hakkı davalarında nispeten daha yüksek çıkarlara ve haksız fiil davalarında daha düşük menfaatlere sahiptir. Haksız fiil davalarının ise bu bağlamda en büyük belirsizliği doğurduğu ifade edilmektedir (Tulder & Velthoven, 2003: 341). Neticede asimetrik enformasyon, muhakeme sürecinin işleyişi konusunda bilgi yetersizliği doğurarak hâkimlerin kararlarında öngörülemezliğe sebep olmaktadır. Hâkimin hükümlerini kanunlara dayandırma ve takdir yetkisini kullanma yönündeki tercihinine bağlı olarak değişen karar alma stratejileri de bu çerçevede önem taşımaktadır. Buna göre anayasa, yasa veya yönetmelikler gibi düzenlemelerin, hâkimlerin takdir yetkisini sınırlandırarak davanın sonucunu yönlendirici rol oynadığı düşünülmektedir. Öte yandan bazı durumlarda hâkimin takdir yetkisini kullanması, öngörülemezliğe sebep olurken, bazen de gelişen ve karmaşıklaşan yeni ticari ve finansal süreçler, şirket biçimleri,

³⁰ Waldfoegel (1995), 1984-1987 yılları arasında New York güney bölgesi hukuk davalarından derlediği 27.008 dava verisiyle davacıların kazanma oranının sözleşme ve mülkiyet hakkı davalarında daha yüksek, haksız fiil davalarında ise daha düşük olduğu sonucuna ulaşmıştır. Waldfoegel (1998) çalışmasında ise kullandığı veri setini genişleterek 65.000 federal hukuk davası ile yaptığı analizde fiilen mahkemede görülen dava oranları ile davacının kazanma oranı arasında negatif bir ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşmıştır. Buna ek olarak bulgular, iraksayan beklentiler (divergent expectations) teorisine uyumluysen asimetrik enformasyon teorisini desteklemektedir.

iletişim şekilleri gibi yenikler nedeniyle hukuk sisteminin sürekli yeni tür anlaşmazlıklara uyum sağlamak zorunda kalması da öngörülemezlik ortaya çıkarmaktadır (Drobak & North, 2008: 133-4). İşlem ve bilgi maliyetlerinin sıfır olduğu varsayımı altında iktisadi aktörler arasında eksiksiz sözleşmeler yapılacak ve böylelikle olası belirsizlikler ortadan kalkacaktır. Bilgi ve işlem maliyetlerinin olduğu durumda ise eksiksiz sözleşmelerin ortaya çıkması mümkün değildir. Ancak sözleşmelerin güvence dayalı olarak yapılması ya da sözleşmelerin uygulanmasını güvence altına alacak resmi ve/veya gayri resmi üçüncü taraf garanti mekanizmalarının varlığında tarafların anlaşmaya aykırı hareket etmelerinin bir dereceye kadar önüne geçebilir (Dilanni, 2010: 206). Bu konu Kurumsal İktisat'ın iktisadi gelişme için sözleşmelerin uygulanabilirliğini güçlendirme gereğini, en önemli argümanlarından biri olarak sunması bağlamında önem taşımaktadır. Bu çerçevede hukuk sistemlerinin iyileştirilmesi önemli hale gelmektedir. Böylece aynı zamanda mübadeleden elde edilen kazançların da artacağı düşünülmektedir (Kuran & Lustig, 2012: 631-2).

Yukarıda bahsi geçen modeller, mahkemelerin işleyişini anlamak ve kanunlarda önerilen değişiklikleri müzakere etmek açısından ihtiyaç duyulan bir referans noktası sağlamaktadır. Ancak hukukun iktisadi açıdan analizinin ampirik temellerinin geliştirilmesi için bu konuda veri toplama ve ekonometrik analiz yöntemlerinin de daha yaygın olarak kullanılması gerektiği düşünülmektedir (Cooter & Rubinfeld, 1989: 1094). Osmanlı tarihi açısından bu tür bir eğilimin Gerber (1981) ile başladığı söylenebilir. Gerber (1981) çalışmasında on yedinci yüzyıl Bursa kadı sicillerinden elde ettiği verileri kullanarak yaptığı din, etnik işbölümü ve coğrafi zamanlaşma gibi bazı sınıflandırmalar vasıtasıyla müslim ve gayrimüslimlerin iktisadi ilişkilerini ve faaliyetlerini değerlendirmiştir. Osmanlı tarihi çalışmalarında kadı sicillerinin ampirik bir analiz malzemesi olarak kullanımının ise Ergene (2004) ile başladığını söylemek mümkündür. On yedinci ve on sekizinci yüzyıl Çankırı ve Kastamonu kadı sicilleri incelenerek yapılan bu çalışmada esas amaç, İslam hukuku konusunda yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak teoriden ziyade uygulamaya odaklanmak ve kadı sicillerinin bu anlamda nasıl kullanılacağını açıklamaktır. Çalışmada ayrıca davalarda yazılı belgelerin kullanılma sıklığı ve yaygınlığı ile bunun dava sonucu üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Ergene (2008) ise on sekizinci yüzyıl ortalarında Kastamonu'da çeşitli sosyal grupların farklı hukuki durumlarda yaptıkları seçimleri karşılaştırarak bu grupların söz konusu tercihlerini ya da mahkeme kullanım kalıplarını, kullandığı nicel tekniklerle farklı sosyal ve ekonomik geçmişleri açısından açıklamaya ve karşılaştırmaya çalışmaktadır. Buna göre anlaşmazlıkların çözümünde mahkemelerin toplumun alt kesiminde yer alan kimseler için çekici bir çözüm merci olmadığı ve bu sosyal gruba ait kimselerle daha seçkin sosyal gruba ait kimselerin davalardaki başarı oranlarının farklılık arz ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Yine Osmanlı kadı sicilleri üzerine incelemelerde bulunan Kuran ve Lustig (2012), on yedinci yüzyıl İstanbul (Galata ve merkez İstanbul) kadı sicillerinden hareketle Osmanlı kadınlarının davacı yanlısı eğilimlerini 10.080 dava sayısı üzerinden inceledikleri çalışmalarında din, etnik grup ve devlet görevlisi olmak gibi kimi etkenlerin taraflardan herhangi biri lehine karar verme üzerinde etkisi olup olmadığını analiz etmişlerdir. Ulaştıkları sonuçlar, davalarda Müslümanlara kıyasla Hristiyanlara ve Yahudilere adil davranılmadığı iddiasını doğrulamaktadır. Ancak ampirik açıdan tarafların

kazanma oranları arasındaki farkın orantısız olarak çok yüksek olmadığı görülmektedir. Benzer şekilde Coşgel ve Ergene (2014a, 2014b) de davacının kazanma olasılığı üzerine geliştirilen Priest-Klein modelinin Osmanlı mahkeme kayıtlarına nasıl uyarlanabileceği üzerinde durmuşlar ve on yedinci ve on sekizinci yüzyıl Kastamonu kadı sicillerini kullandıkları çalışmalarında cinsiyet, mezhep ve statü farklılıklarının dava sonucunu etkileyip etkilemediğini ampirik olarak araştırmışlardır. Buna göre Osmanlı hukuk sistemi ile ilgili iddiaların aksine kadıların kararlarında keyfi ve öngörülemez olmadıkları ve anlaşmazlıkların çözümünde mahkemelerin sistematik olarak belirsizlik içermediği genel sonuçlarına ulaşmışlardır. Öte yandan Osmanlı mahkeme sisteminin eşitlikçi bir hukuk ideolojisini benimsemediği görüşünü, varlıklı ve seçkin kimselerin toplumdaki daha düşük gelir seviyesine sahip kimselere göre mahkemelerde daha avantajlı olduğu sonucuyla reddetmişlerdir. Ayrıca bu çalışmada yazarlar, Osmanlı kadı sicillerinin hukuk ve iktisat literatürüne katkı sunacak şekilde nasıl kullanılacağına ilişkin bir yaklaşım da geliştirmişlerdir. Son olarak Çelik (2021) ise kadı sicilleri üzerine yapılan çalışmalarda gözlenen yıllar içindeki değişim üzerinde durmakta ve bu çerçevede kadı sicillerinin "sosyo-hukuki" perspektiften okunarak sayısal analizlere konu edilmesi hakkında da genel bilgi vermektedir.

4. Veri Seti ve Lojistik Regresyon Modeli

Yukarıda bahsi geçen literatürden hareketle çalışmada, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yürürlüğe konulan kanunların uygulanacağı mahkemelerde görülmüş ve karara bağlanmış temyiz davaları değerlendirilerek davacı/davalı tarafların dini kimliklerinin davayı kazanma üzerindeki etkisi, lojistik regresyon yöntemiyle incelenmektedir.

4.1. Veri Seti

Çalışmada kullanılan veriler dönemin Adliye Nezareti tarafından 1873 yılından itibaren yayımlanmış olan Ceride-i Mehâkim isimli belgeden elde edilmiştir. Ceride-i Mehâkim'in yayım tarihi itibarıyla dava sayıları 1873-1875 yılları arası 485, 1879-1881 yılları arası 134 ve 1901-1902 yılları arası 126'dır ve böylece kullanılan veri setinde toplam 745 gözlem sayısına ulaşılmıştır. Ayrıca belgeden elde edilen bilgilerin anlaşmazlıklara taraf olan kişi ve kurumlar, bu kişilerin dini kimlikleri ve cinsiyetleri, anlaşmazlıkların içerikleri (konuları), bu anlaşmazlıkların çözümünde başvuru mahkeme türleri ve anlaşmazlıkların temyize geldiği lokasyonlara göre yeniden tasnif edilmesi sonrası ulaşılan toplam dava sayısı rakamları, aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

Tablo 1
Davaların Yıllar İçindeki Dağılımı (Sayı ve Oran)

Dava Yılı	Dava Sayısı	%
1870-1872	49	6,58
1873-1874	259	34,77
1875-1879	108	14,50
1880-1881	87	11,68
1889-1899	51	6,85
1900-1901	75	10,07
Toplam	629	100

Yukarıdaki tablo, Ceride-i Mehâkim'in yayım tarihinden bağımsız olarak mahkeme kayıtlarının içeriklerinden elde edilen bilgilere göre davaların mahkemeye geldikleri tarihler esas alınarak hazırlanmıştır ve dava sayılarının toplam veri seti içindeki dağılımını göstermektedir³¹.

Tablo 2
Davacı ve Davalı Sayısının Dini Kimliğine Göre Dağılımı (Sayı ve Oran)

		Davalı		Σ
		Müslüman	Gayrimüslim	
Davacı	Müslüman	143 / 24,78%	70 / 12,13%	213
	Gayrimüslim	83 / 14,38%	281 / 48,70%	364
Σ		226	351	577

Tablo 2'de davalarda taraf olarak yer alan yalnızca müslim ve gayrimüslim kimliklere ilişkin bilgiler görülmektedir. Bunun haricinde toplam veri seti içinde düşük bir yüzdeye sahip olan davacı ve davalının Ziraat Bankası ve şubeleri, Hazine gibi "kurum" ve İngiliz, Fransız, İtalyan kimseler gibi Osmanlı tebaası dışından "yabancı" kimlikli olduğu dava sayısı ve oranlarına yer verilmemiştir. Bu tabloya göre her iki kimliğin birbiriyle karşı karşıya geldiği davaların toplam içindeki oranları (% 12,13 ve % 14,38) birbirine yakın olarak gözlenmekte iken; davacının ve davalının gayrimüslim olduğu davaların toplam içindeki payı %48,70 ile dikkat çekmektedir. Bu durum, gayrimüslimlerin gerek kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda gerekse de Müslümanlarla yaşadıkları anlaşmazlıklarda yeni kurulan ticaret ve nizamiye mahkemelerini yaygın olarak kullandıklarını işaret etmektedir.

Tablo 3
Davacı/Davalının Dini Kimliğine ve Mahkeme Türüne Göre Dava Dağılımı (Sayı ve Oran)

	Nizamiye Mahkemesi	Ticaret Mahkemesi	N = Toplam Dava Sayısı
Davacı Müslüman	163 / 69,96%	70 / 30,04%	233
Davalı Müslüman	180 / 72,58%	68 / 27,42%	248
Davacı Gayrimüslim	256 / 64,97%	138 / 35,02%	394
Davalı Gayrimüslim	241 / 63,76%	137 / 36,24%	378

Tablo 3, nizamiye ve ticaret mahkemelerinden temyize gelen davalardaki tarafların dini kimliklerine göre sayı ve oranlarını göstermektedir. Tabloda genel olarak nizamiye

³¹ Mahkeme kayıtlarındaki bilgi eksikliği nedeniyle tabloda 116 dava için davanın görüldüğü yıla yönelik bilgi bulunmamaktadır.

mahkemesinden temyize gelen davaların nispi olarak ticaret mahkemesine gelenlerden daha fazla olduğu görölmektedir. Tablo, dini kimliklere göre temyize gelen davaların mahkeme türüne göre dağılımı açısından ele alındığında ise müslimlerin nizamiye mahkemelerini tercih etme eğilimlerindeki yükseklik fark edilmekle beraber gayrimüslimlerin de anlaşmazlıklarını büyük oranda nizamiye mahkemelerine taşıyabildikleri yorumu yapılabilmektedir. Buna rağmen Müslüman ve gayrimüslim kimliklerinin ticaret mahkemesindeki işlemleri değerlendirildiğinde burada gayrimüslimlerin Müslümanlara nazaran ön plana çıktığını belirtmek gerekmektedir. Tablodaki rakamlar dini kimliklerin yalnızca davada taraf olmaları açısından yorumlandığında ise davayı açan taraf olması açısından Müslümanlarla gayrimüslimler arasında ciddi bir fark olmadığı söylenebilmektedir (%69,96 ve %64,97).

Tablo: 4
Dini Kimliğe Göre Davayı Kazananların Mahkeme Türüne Göre Dağılımı
(Sayı ve Oran)

	Nizamiye Mahkemesi	Ticaret Mahkemesi	N = Toplam Dava Sayısı
Müslüman Kazanan	172 / 27,30%	67 / 10,63%	239
Gayrimüslim Kazanan	253 / 40,16%	138 / 21,90%	391
Σ	425 / 67,46%	205 / 32,54%	630

Tablo 4 incelendiğinde önce temyize gelen toplam dava sayısı içinde nizamiye ve ticaret mahkemelerinin ağırlıkları göze çarpmaktadır. Buna göre nizamiye mahkemelerinden temyize gelen davalar, ticaret mahkemelerine göre yaklaşık iki kat daha fazladır. Tarihsel olarak ticaret mahkemeleri, nizamiye mahkemelerine göre daha önce kurulmuş olmasına rağmen nizamiye mahkemesinden temyize gelen dava sayısının daha fazla olması, örtük olarak nizamiye mahkeme sisteminin toplumdaki farklı dini kimliklerce kabul gördüğünün bir ifadesi olarak yorumlanabilir. Buna ek olarak tabloda lojistik regresyon denklemlerinde bağımlı değişken olarak kullanılan Müslüman kazanan ve gayrimüslim kazananların nizamiye ve ticaret mahkemelerindeki sayı ve oranlarına da yer verilmiştir. Buna göre toplam dava sayısı içinde her iki mahkemeden temyize gelen davalar için de gayrimüslimlerin kazanma oranlarının Müslümanlara göre daha yüksek olduğu görölmektedir. Her ne kadar bu durum, toplam davalar içinde gayrimüslimlerin taraf olduğu dava sayısının yüksek olmasıyla da ilişkilendirilebilse de Müslümanların ya da gayrimüslimlerin kazanmalarına yönelik literatürde bahsi geçen yanlılığın -Müslümanların ve gayrimüslimlerin kendi çıkarlarına uygun hareket ederek hukuki boşlukların elverdiği ölçüde mahkeme tercihinde bulunmalarının da etkisiyle kararların taraflı verilmesi- ekonometrik analizle ölçülmesini gerekli kılan bir öncül gösterge olarak da kabul edilebilir.

Aşağıdaki tabloda davanın temyize geldiği yere ve dava konusuna göre yapılan sınıflandırmalar yer almaktadır. Buna göre metropol ve kozmopolit bir kent olması açısından Dersaadet'te (İstanbul'da) görölen davaların oranının (%44,30) diğer yerlere görece yüksek olması, beklentilerle uyumludur. Öte yandan çalışmada incelenen mahkeme kayıtlarının temyiz mahkemesine ait olması nedeniyle geniş Osmanlı coğrafyasının çeşitli ticari ilişkiler açısından ön plana çıkan diğer bölgeleri hakkında da bilgi sahibi olmak mümkündür. Buna

göre işlem yoğunluğu açısından ikinci sırada "Edirne, Selanik vd." kategorisi gelmektedir³². İkinci sıradaki kategoriyle arasındaki fark yüksek olmakla beraber üçüncü sırada ise %6,44 oranıyla "Ankara, Konya, Kayseri" kategorisi yer almaktadır.

Tablo: 5
Davaların Temyize Geldiği Yer ve Anlaşmazlık Türüne Göre Dağılımı (Sayı ve Oran)

Dava Yeri	Dersaadet	Edirne, Selanik vd.	Aydın, Manisa, İzmir	Ankara, Konya, Kayseri	Bursa, Kütahya, İzmit	Kastamonu, Trabzon	Midilli, Girit vd.	Elâzığ, Diyarbakır, Erzurum	Musul, Kudüs vd.	Halep, Adana, Maras
Dava Sayısı	330	104	25	48	17	22	28	14	27	21
%	44,30	13,96	3,36	6,44	2,28	2,95	3,76	1,88	3,62	2,82
İşlem Türü	Alacak	Ticari İşlem	Şirket Muhasebesi	Ücret, Ceza, Zarar-Zıyan	Arazi	İltizam	Müşterek Mülkiyet	Emlak	Kefalet, Miras	Usul ³³
	316	72	73	34	87	17	10	92	13	31
%	42,42	9,66	9,80	4,56	11,68	2,28	1,34	12,35	1,74	4,16

Yukarıdaki tabloda ayrıca esasen usul yönünden incelenmek üzere temyize gelen davaların içeriklerinden hareketle taraflar arasındaki asıl anlaşmazlık konularına göre yapılan tasnif yer almaktadır. Buna göre temyize gelen davalar içinde alacak davaları %42,42'lik oranla ilk sırada yer almakta iken, içerikleri itibarıyla çalışmanın temel kategorilerinden olan ticari işlem ve şirket muhasebesi davaları ise emlak ve arazi davalarının ardından sırasıyla %9,66 ve %9,80 oranlarıyla nispeten yüksek sıralarda yer almıştır.

4.2. Tahmin Yöntemi

Ceride-i Mehâkim'den elde edilen bilgilerin derlenmesi yoluyla oluşturulan veri setinin istatistiki özelliklerinin ortaya konduğu yukarıdaki tabloların ışığında temel hipotezimizin test edilebilmesi için çalışmanın bundan sonraki kısmında lojistik regresyon analizine geçilmiştir.

Bu noktada lojistik regresyon denklemi genel olarak şu şekilde tahmin edilmektedir:

$$\Pr(y_{it} = 1|\beta, \sigma^2) = \Pr(x'_{it}\beta + z'\eta + \varepsilon_i > 0) \quad (1)$$

Hata terimi ε_i ortalaması sıfır olan lojistik dağılım sergilemektedir. $x'_{it}\beta$ vektörü ise aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir:

$$x'_{it}\beta = a_{it}\delta + b_{it}\gamma + c_{it}\vartheta + d_{it}\theta \quad (2)$$

Regresyon denkleminde y_{it} i davasında t zamanında karar Müslüman lehine verildiyse 1 değerini, Müslüman aleyhine verildiyse 0 değerini almaktadır. İkinci regresyon denkleminde ise bağımlı değişken y_{it} i davasında t zamanında karar gayrimüslim lehine

³² Bu kategori Balçık, Debre, Delvine, Ergiri, Kandiyeye, Manastır, Niş, Permedi, Rusçuk, Şumnu, Tulca, Tuna, Varna ve Yanya'yı kapsamaktadır.

³³ Usul davaları, yukarıda sözü edildiği şekilde içeriklerinden hareketle herhangi bir kategoriye dâhil edilemedikleri için temyizın mantığına uygun olarak belirlenen "usul" başlığı altında toplanmıştır.

verildiyse 1 değerini, gayrimüslim aleyhine verildiyse 0 değerini almaktadır. a_{it} davacının gayrimüslim olduğu durumda 1 değerini, Müslüman olduğu durumda 0 değerini; b_{it} ise davalının Müslüman olduğu durumda 1, gayrimüslim olduğu durumda ise 0 değerini almaktadır. c_{it} davanın nizamiye mahkemesinden temyize geldiği durumda 1, ticaret mahkemesinden temyize geldiği durumda ise 0 değerini almaktadır. d_{it} ise dava sonucunda verilen hükümde bir kanun maddesinin referans gösterilip gösterilmemesine göre sırasıyla 1 ve 0 değerlerini almıştır. z' vektörü ise yıl sabiti etkileri içermektedir. Bu değişkenlere ek olarak davanın görüldüğü yer³⁴, dava/işlem türü³⁵ ve dava süresi³⁶ kontrol değişkenleri kategorik olarak regresyonlara eklenmiştir.

Tarihsel olarak nizamiye mahkemelerinde mahkeme başkanlarının daha ziyade kadılar olarak görevlendirilmeleri ve gayrimüslim üye eksiklerinin Müslüman üyelerle tamamlanması gibi kimi durumlar, nizamiye mahkemelerinde daha ziyade Müslümanlar lehine karar çıktığına dair bir algı oluşturmuştur. Benzer şekilde ticaret mahkemelerinde de gayrimüslim üyelerin sayısının daha fazla olması ve kuruluş tarih ve şekilleri itibarıyla o mahkemelerde Batı hukuk uygulamalarının geçerli kabul edilmesi, ticaret mahkemelerinde Müslümanlar aleyhine ve gayrimüslimler lehine kararlar verildiğini düşündürmüştür. Bu durumun ölçülmesini sağlamak üzere öncelikle modele kukla değişken olarak nizamiye mahkemesi dâhil edilmiş ve dava nizamiye mahkemesinden temyize geldiyse 1, ticaret mahkemesinden temyize geldiyse 0 olarak kodlanmıştır. Ardından davalının Müslüman olduğu ve davanın nizamiye mahkemesinden temyize geldiği durumu yansıtan etkileştirme terimi (*Davalı Müslüman*Nizamiye*) ve davacının gayrimüslim olduğu ve davanın nizamiye mahkemesinden temyize geldiği durumu yansıtan etkileştirme terimi ise (*Davacı gayrimüslim*Nizamiye*) olarak regresyon denklemlerine eklenmiştir.

Modelin tahmin edilmesinde kullanılan veri seti toplam 745 gözlem sayısından oluşmaktadır ve bu davalarda Müslümanlar, gayrimüslimler, yabancılar ve kurumlar taraf olarak yer almıştır. Dolayısıyla *Müslüman kazanan* bağımlı değişken verisi oluşturulurken sadece Müslümanların davacı ve/veya davalı olarak taraf olduğu, dolayısıyla Müslümanların kazanma ihtimali olan davalar kullanılmıştır. *Gayrimüslim kazanan* bağımlı değişkeni de aynı paralelde oluşturulmuştur. Bu nedenle verinin derlendiği ana kaynaktaki eksikliklere

³⁴ Oluşturulan veri setinde davaların görüldüğü yerler şu şekilde sınıflandırılmış olup ekonometrik tahmin için kategorik değişken haline getirilmiştir: Dersaadet; Edirne, Selanik vd.; Bursa, Kütahya, İzmit; Midilli, Girit vd.; Aydın, Manisa, İzmir; Ankara, Konya, Kayseri; Kastamonu, Trabzon; Elâzığ, Diyarbakır, Erzurum; Halep, Adana, Maraş; Musul, Kudüs vd.

³⁵ Oluşturulan veri setinde davalardaki anlaşmazlık konusu şu şekilde sınıflandırılmış olup ekonometrik tahmin için kategorik değişken haline getirilmiştir: Alacak; Ücret, Ceza, Zarar-Zıyan; Ticari İşlem, Şirket Muhasebesi; Arazi, İltizam, Müşterek Mülkiyet; Emlak, Keşfet, Miras, Usul.

³⁶ Oluşturulan veri setinde davaların temyize gelmeleriyle davanın karara bağlanması arasında geçen süreye göre belirlenen "dava süresi" değişkeni, davalar 1 yıla kadar sonuçlandırıldıysa "0-1 yıl"; 1-2 yıl arasında sonuçlandırıldıysa 1 "1-2 yıl" ve 2 yıldan daha uzun sürede sonuçlandırıldıysa ">2 yıl" şeklinde kategorize edilmiştir.

bağlı olarak bağımsız değişkenlerin eksik gözlemleri yanında bağımlı değişkenlerde yapılan bu düzenleme sonucu model sonuçlarında gözlem sayıları 745'in altında kalmıştır.

4.3. Bulgular

Lojistik regresyon sonuçları olasılık oranları (odds ratios) şeklinde sunulmaktadır. Tüm regresyon tahminlerinde yıl sabiti etkiler regresyonlara eklenmiş olup güçlü standart hatalar kullanılarak tahminler yapılmıştır. Bağımsız değişkenler için tahmin sonuçlarından elde edilen olasılık oranları, bağımsız değişkendeki bir birimlik değişimin bağımlı değişkenin olasılık oranını yüzde kaç değiştirdiğini ifade etmektedir. Olasılık oranın birden küçük olması, bağımsız değişkendeki azalmanın bağımlı değişkenin gerçekleşme olasılığını düşürdüğünü gösterirken (negatif ilişki), olasılık oranın birden büyük olması, bağımsız değişkendeki artışın bağımlı değişkenin gerçekleşme olasılığını artırdığını göstermektedir (pozitif ilişki). 1'e eşit olması durumu ise iki değişken arasında bir ilişkinin olmadığını göstergesidir.

Tablo 6'da sekiz farklı model tahmin edilmektedir. Tüm model tahminlerinde davacı gayrimüslim için referans spesifikasyon davacı Müslüman iken, *davalı Müslüman* değişkeni için ise referans spesifikasyon davalı gayrimüslimdir. Böylece *davacı gayrimüslim* değişkeni için elde edilen olasılık oranı, davacının Müslüman değil de gayrimüslim olduğu durumda hâkimin Müslüman lehine karar verme olasılığındaki değişikliği gösterir. *Davalı Müslüman* değişkeni için elde edilen olasılık oranı ise davalının gayrimüslim değil de Müslüman olduğu durumda hâkimin Müslüman lehine karar verme olasılığındaki değişikliği gösterir. İlk spesifikasyonda davacının gayrimüslim olduğu ve davalının Müslüman olduğu değişkenlerle tahmin yapılmıştır. İkinci spesifikasyona davanın nizamiye veya ticaret mahkemesinden temyize geldiğini gösteren kukla değişkeni eklenmiştir. Sonrasında sırasıyla davacı ve davalının nizamiye mahkemesinde görülen davalarını yansıtan etkileştirme terimleri, spesifikasyon 3 ve 4'e dâhil edilmiştir. Spesifikasyon 5, 6 ve 7'de modele sırasıyla *mahkeme yeri*, *dava/işlem türü* ve *dava süresi* kategorik değişkenleri eklenmiştir. Son spesifikasyonda ise modele davanın karar aşamasında kanuna atfı yapılmış yapılmadığını gösteren kukla değişkeni eklenip tam model tahmin edilmiştir.

Müslüman kazanan değişkeninin bağımlı değişken olarak kullanıldığı Tablo 6'nın ilk kısmındaki sonuçlar incelendiğinde tüm spesifikasyonlarda davacının gayrimüslim ve davalının Müslüman olduğu kukla değişkenler %1 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlı çıkmıştır. Buna göre davacının gayrimüslim olması, olasılık değerlerinin 1'in altında çıkması nedeniyle Müslümanların kazanma olasılığını düşürmektedir. Davalının Müslüman olması durumunun ise olasılık oranının 1'den büyük çıkması, bu durumun Müslümanların kazanma olasılığını artırdığını göstermektedir.

Spesifikasyon 4, 5, 6, 7 ve 8'de *nizamiye mahkemesi* kukla değişkeni istatistiki olarak yüzde 1 düzeyinde anlamlı çıkmış ve davanın nizamiye mahkemesinden temyize gelmesinin Müslümanların kazanmasında pozitif bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Aynı şekilde tüm kontrol değişkenlerinin eklendiği son spesifikasyonda dava yerinin Müslümanların

kazanmasında pozitif bir etkiye sahip olduğu, ikinci etkileştirme terimi olan *Davalı Müslüman***Nizamiye* değişkeninin ise Müslümanın kazanma olasılığını düşürdüğü saptanmıştır. Buna göre davalının Müslüman olduğu ve davanın nizamiye mahkemelerinden geldiği bir davada Müslümanlar davalı konumunda kaldıklarında davayı kaybetmeye davalı gayrimüslimlere göre daha yatkın durumdadır.

Tablo: 6
Lojistik Regresyon Sonuçları

Bağımlı Değişken:	Model Spesifikasyonları							
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Müslüman Kazanan	0.082***	0.086***	0.124***	0.024***	0.024***	0.023***	0.023***	0.022***
Davacı Gayrimüslim	14.060***	13.525***	13.284***	129.171***	158.737***	162.950***	162.867***	168.223***
Davalı Müslüman								
Nizamiye Mahkemesi		1.261	1.555	4.182**	6.271***	6.323***	6.314***	6.533***
Davacı Gayrimüslim*Nizamiye			0.574	3.847	3.234	3.395	3.355	3.461
Davalı Müslüman*Nizamiye				0.057**	0.054**	0.053**	0.053**	0.050**
Mahkeme Yeri					1.135***	1.137***	1.135**	1.131**
Dava/İşlem Türü						0.958	0.961	0.962
Dava Süresi							0.942	0.939
Kanuna Atf								1.168
Gözlem Sayısı	284	277	277	277	251	251	251	251
Pseudo-R ²	0.225	0.219	0.221	0.243	0.275	0.275	0.276	0.276
Bağımlı Değişken:	Model Spesifikasyonları							
Gayrimüslim Kazanan	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Davacı Gayrimüslim	28.024***	30.275***	19.716***	16.364***	17.237***	18.130***	18.312***	18.853***
Davalı Müslüman	0.022***	0.020***	0.020***	0.026***	0.028***	0.027***	0.027***	0.027***
Nizamiye Mahkemesi		1.017	0.701	0.700	0.632	0.535	0.568	0.570
Davacı Gayrimüslim*Nizamiye			2.046	2.941	4.914	5.239	5.163	5.143
Davalı Müslüman*Nizamiye				0.589	0.318	0.312	0.292	0.289
Mahkeme Yeri					0.873***	0.868***	0.861***	0.865***
Dava/İşlem Türü						1.164	1.167	1.167
Dava Süresi							0.834	0.843
Kanuna Atf								0.802
Gözlem Sayısı	411	393	393	393	344	344	344	344
Pseudo-R ²	0.331	0.333	0.336	0.337	0.384	0.391	0.393	0.394

Not: Tüm spesifikasyonlarda zaman sabiti etkiler yer almaktadır. *** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$.

Aynı spesifikasyon yapısının ve *gayrimüslim kazanan* değişkeninin bağımlı değişken olarak kullanıldığı Tablo 6'nın ikinci kısmında ise sonuçlar, gayrimüslimlerin kazanması ve kaybetmesi üzerinden oluşturulmuş kukla değişkenin bağımlı değişken olduğu şekilde sunulmaktadır. Tüm spesifikasyonlarda *davacı gayrimüslim* ve *davalı Müslüman* değişkenleri %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Ancak davacının gayrimüslim olması gayrimüslimlerin kazanma olasılığını artırırken, davalının Müslüman olması ise gayrimüslimlerin davayı kaybetme olasılığını artırmaktadır. *Nizamiye* kukla değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı olmasa da model spesifikasyonu 3, 4, 5, 6, 7 ve 8'de negatif çıkması, nizamiye mahkemelerinden temyize gelen davaların gayrimüslimler için negatif yönde bir etkiye sahip olduğuna işaret etmektedir. İki etkileştirme terimi de bu regresyon türlerinde istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır. Davanın görüldüğü yeri betimleyen *mahkeme yeri* kategorik değişkeninin %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı çıkması ise mahkemenin bulunduğu yerin gayrimüslimlerin kazanmasına yönelik olarak negatif bir etkiye sahip olduğunun göstergesidir.

5. Sonuç

Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyılında gelişen ticari ilişkilere binaen Müslümanlar, gayrimüslimler ve yabancılar arasında iktisadi ve ticari anlaşmazlıkların da artması, bu konuda yeni birtakım düzenlemeler yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu çerçevede yapılan düzenlemeler on sekizinci yüzyıl sonu ve on dokuzuncu yüzyıl başından itibaren Batı ile artan ticaret hacmine bağlı olarak yabancıların taraf olduğu ticari ilişkilerde yaşanan anlaşmazlıklarda geçerli kabul edilen Batı ticari örf ve âdetleri, usul ve kaideleri ve bunları da yansıtan hukuk kurallarının uygulanması şeklinde zaten yerleşmiş zimni kabullerin, kanun hâlinde ilan edilerek yasalaştırılması şeklinde olmuştur. Bu düzenlemeler sonucunda teşkil edilen yeni mahkeme türlerinin bu tür anlaşmazlıkların çözümünde kilit rol oynadığı bilinmektedir. Bu mahkemeler on dokuzuncu yüzyıl öncesi Osmanlı mahkemelerinden farklı olarak gayrimüslim ve Müslüman üyelerden oluşan bir yapıya sahiptir. Bunun yanında yine bu dönemde söz konusu mahkemelerde uygulanmak üzere bazıları Batı hukuk kaynaklarından çevrilen (örneğin Ticaret Kanunnâmesi), bazıları da İslam hukuku kaynaklı olan (örneğin Mecelle) yeni kanunlar yürürlüğe girmiştir. Bu yeni yapılanmalar, Osmanlı tarihçileri ve hukukçularının mahkemelerde alınan kararların doğruluğunu ya da başka bir deyişle yanlılığını değerlendirmelerine yol açmıştır. Zira dönem içinde de alt yapılarına bağlı olarak ticaret mahkemelerinde gayrimüslimlerin, nizamiye mahkemelerinde ise Müslümanların lehine kararlar verildiğine yönelik kimi itiraz ve şikâyetler söz konusudur. Bu durum hem ticaret ve nizamiye mahkemelerinin ve hatta şeriye mahkemelerinin kimi yerlerde birbirlerinin yerine davalara bakabilme yetkilerinden, hem de bununla da ilişkili olarak ortaya çıkan mahkeme tercihinde bulunma imkânından kaynaklanmaktadır.

Bu çerçevede çalışmada yukarıda sözü edilen tarihsel durum, davacı yanlılığının teorize edildiği modeller ve mahkeme kayıtlarının incelenmesi yoluyla davacı/davalı konumundaki gayrimüslimlerin ve Müslümanların dini kimliklerinin davayı kazanmaları üzerindeki etkisinin ampirik analiziyle değerlendirilmiştir. Çalışmada mahkeme kayıtlarının analiz aracı olarak seçilmesi, çalışmanın başlangıç kısmında bahsedilen dönemin hukuki değişimlerinin toplumsal yansımalarını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Buna ek olarak hukuku temsil eden devlet kuruluşları olan mahkemeler, kanunları ve taraflar arasında kurulan ilişkilerin somut göstergeleri olan sözleşmeleri etkin ve verimli bir şekilde uygulayan merciler olmaları açısından önemli kuruluşlardır. Çalışmada benzer çerçevede gerçekleştirilen çalışmalardan farklı olarak on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı hukuk siteminde meydana gelen değişimin simgesi konumunda olan ve yeni kurulan ticaret ve nizamiye mahkemelerinin kayıtlarına müracaat edilmiştir. Ceride-i Mehâkim vasıtasıyla ulaşılan mahkeme kayıtları, ticaret ve nizamiye mahkemelerinde görülen ve hüküm verilen davaların tekrar görüşülmek üzere genellikle kaybeden tarafın üst mahkeme konumundaki temyiz mahkemesine taşıdığı davalardan oluşmaktadır. Bu açıdan söz konusu mahkeme kayıtları, Ceride-i Mehâkim gibi bir süreli yayının çıkarılması amacıyla da hizmet etmek üzere dava süreci hakkında zengin bir içeriğe sahip ve emsal niteliği yüksek olan kayıtlardır. Çalışmada ticari niteliğe sahip ihtilaflarda tarafların dini kimliğine, davanın temyiz geldiği mahkeme türüne ve bölgeye, muhakeme süreci sonucunda verilen hükümde kanuni

referansların mevcudiyetine göre çeşitli tasnifler³⁷ gerçekleştirildikten ve bu tasnifler sonucunda söz konusu dini kimliklerin iktisadi hayattaki bölgesel rolleri, bu kimliklerin mahkeme tercihi ile temyiz mahkemesinde alınan kararların hukuki dayanakları açısından çeşitli kanun maddelerine yapılan atıflar hakkında yorumlar yapıldıktan sonra ekonometrik analiz safhasına geçilmiştir. Oluşturulan veri seti kullanılarak yapılan lojistik regresyon analizlerinde yine bu alanda yapılan ampirik çalışmalardan farklı olarak bağımlı değişkenler "Müslüman kazanan" ve "gayrimüslim kazanan" olarak belirlenmiş ve davacı ve davalıların dini kimliklerinin davaları kazanmasında etkili olan faktörler araştırılmaya çalışılmıştır. Buna göre ulaşılan ampirik sonuçlar, davacının gayrimüslim olduğu durumda Müslümanların kazanma olasılığının negatif etkilendiğini gösterirken, gayrimüslimlerin kazanma olasılığının ise arttığını göstermektedir. Davalının Müslüman olduğu durumdaysa tam tersi sonuçlar ortaya çıkmıştır. Ayrıca nizamiye mahkemesinden temyize gelen davalarda Müslümanların kazanma olasılığının ticaret mahkemesinden temyize gelen davalara görece daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak davalının Müslüman olduğu ve davanın nizamiye mahkemesinden temyize geldiği durumda Müslümanların kazanma olasılığının düştüğü görülmektedir. Her iki regresyon türü için de davaların temyize gelmeden önce görüldüğu yeri ifade eden kategorik değişkenin Müslümanların kazanmasında pozitif, gayrimüslimlerin kazanmasında negatif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara ek olarak kurulan ilk modelde davacının gayrimüslim olduğu durumda Müslümanların kazanma olasılığının düşmesi ve ikinci modelde gayrimüslimlerin kazanma olasılığının artmış olması, davacı yanlılığının yanında gayrimüslimler lehine bir yanlılığın olduğunu göstermektedir. Davalının Müslüman olduğu durumda ise Müslümanların kazanma olasılığının artması ve gayrimüslimlerin kazanma olasılığının azalması, sadece Müslüman yanlılığına işaret etmektedir. Son olarak her iki modelde de mahkeme yerinin anlamlı sonuçlar vermesi, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlısında yeni kurulan mahkemelerin bölgeler arasında farklılaşan yoğunluklarına ek olarak Osmanlı tebaasındaki gayrimüslim ve Müslümanların hangi bölgelerde daha yüksek nüfusa sahip olduğu da dikkate alınarak davacı/davalılıkları üzerinden analizin etkileştirme terimleriyle genişletilmesini mümkün kılmaktadır.

Tüm bunlara ilaveten Osmanlı Devleti'nin hem iktisadi hem de sosyal açıdan geri kalmışlığının hukuk sistemindeki etkinsizliklere dayandırıldığı literatür düşünöldüğünde on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı hukuk sisteminde yaşanan değişim sürecinin modern hukuk sisteminin inşasına yönelik önemli bir adım olduğu vurgulanmalıdır. Her ne kadar yapılan çalışmanın kapsamı, kullandığı veri seti ve ampirik modeli Osmanlı Devleti'nde yaşanan iktisadi ve sosyal kalkınma düzeyine yönelik derin sistematik çıkarımları mümkün kılmasa da ilerleyen dönemde yapılabilecek çalışmalarla bunun gerçekleştirilmesi imkân dahilindedir. Çünkü ilgili literatürde on dokuzuncu yüzyıl öncesi veriler kullanılarak gayrimüslimlere yönelik yanlılığın ticari ve iktisadi ilişkileri aksattığı, farklı sosyal gruplara yönelik karar yanlılıklarının iktisadi kalkınmayı fırsat eşitliği açısından olumsuz etkilediği

³⁷ Çalışmada incelenen mahkeme kayıtlarında tarafların mesleki bilgilerine ilişkin verilerin az olması, yanlılığın bu açıdan yorumlanması yanında devlet kurumlarının ya da resmi görevlilerin dava sürecindeki belirleyici konuları hakkında fikir sahibi olmayı engellemiştir.

ve mahkemelerde cinsiyet ayrımcılığının varlığı sonucu ortaya çıkan hukuk sistemine duyulan güvensizlik gibi çıkarımlar, kurumsal iktisat bağlamında uzun dönemli iktisadi büyümeyi etkileyen faktörler olarak değerlendirilmektedir. Bunun için çalışmada kullanılan on dokuzuncu yüzyıl mahkeme kayıtlarının daha ayrıntılı tasnifi ve yukarıda bahsedilen uzun dönemli iktisadi büyüme ve kalkınmayı etkileyen faktörlerin analizi için daha kompleks ampirik modeller kurgulanmalıdır.

Kaynaklar

- Acun, F. (2013), "Değişme ve Süreklilik: Osmanlı'nın Torunları Cumhuriyet'in Çocukları", içinde: M. Zencirkıran (ed.), *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı* (41-59), Bursa: Dora.
- Ahmed Cevdet Paşa (1991), *Tezâkir-i Cevdet IV*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Akgündüz, A. (1986), *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Akgündüz, A. (2010), *Islamic Law in the Theory and Practise Introduction to Islamic Law*, Rotterdam: IUR Press.
- Akgündüz, A. (2013), *Karşılaştırmalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Mecelle Ta'dilleri ve Gerekçeleri İle Birlikte*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Akşin, S. (1997), "Siyasal Tarih (1789-1908)", içinde: S. Akşin (ed.), *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908 (77-188)*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Akyıldız, A. (1993), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Akyıldız, A. (2001), *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Alkan, H. (2022), "Bir İktisat Tarihi Kaynağı Olarak Ceride-i Mehâkim", içinde: M.N. Aydın (ed.), *Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine Yazılar (205-244)*, Paradigma Akademi.
- Apaydın, B. (2009), *Kapitülasyonların Osmanlı-Türk Adli ve İdari Modernleşmesine Etkisi*, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, M.A. (1996), *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aydın, M.A. (2018), *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Barkan, Ö.L. (1940), "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller: I. Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", *İstanbul Üniveristesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VI(1), 156-181.
- Barkan, Ö.L. (2000), "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi", içinde: H. Özdeğer (ed.) *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Osmanlı Devlet Arşivleri Üzerine Tetkikler ve Makaleler Cilt 2 (1330-1351)*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Belgesay, M.R. (1940), *Tanzimat ve Adliye Teşkilatı*, İstanbul: Maarif Matbaası.
- Berkes, N. (2013), *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bozkurt, G. (2020), *Batı Hukuku'nun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Cin, H. & A. Akgündüz (1995), *Türk Hukuk Tarihi 1. Cilt Kamu Hukuku*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Cin, H. & A. Akgündüz (1996), *Türk Hukuk Tarihi 2. Cilt Özel Hukuk*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Cooter, R. & D. Rubinfeld (1989), "Economic Analysis of Legal Disputes and Their Resolution", *Journal of Economic Literature*, 27(3), 1067-1097.
- Coşgel, M. & B. Ergene (2012), "Inequality of Wealth in the Ottoman Empire: War, Weather, and Long-Term Trends in Eighteenth-Century Kastamonu", *The Journal of Economic History*, 72(2), 308-331.
- Coşgel, M. & B. Ergene (2014a), "Dispute Resolution in Ottoman Courts: A Quantitative Analysis of Litigations in Eighteenth-Century Kastamonu", *Social Science History*, 38, 183-202.
- Coşgel, M. & B. Ergene (2014b), "'Law and Economics' Literature and Ottoman Legal Studies", *Islamic Law and Society*, 21, 114-144.
- Çakır, C. (1990), *19. Yüzyılda Osmanlı Ticareti ve Nizamnâmeleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Bilimdalı.
- Çelik, F. (2021), "Old Documents, Shifting Approaches: An Analysis on the Use of Sharia Court Records in Modern Ottoman Historiography", *Turkish History Education Journal*, 10(1), 135-152.
- Demir, A. (2011), *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Demirci, A. (2013), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaret Mahkemelerinin Kuruluşu ve İstanbul Örneği*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Dilanni, I. (2010), "The Role of Competition in the Market for Adjudication", *Supreme Court Economic Review*, 18(1), 1-280.
- Drobak, J.N. & D. North (2008), "Understanding Judicial Decision-Making: The Importance of Constraints on Non Rational Deliberations", *Journal of Law & Policy*, 26(131), 131-152.
- Eisenberg, T. & H.S. Farber (1990), "The Litigious Plaintiff Hypothesis: Case Selection and Resolution", *The RAND Journal of Economics*, 28, S92-S112.
- Eisenberg, T. (1990), "Testing the Selection Effect: A New Theoretical Framework with Empirical Tests", *The Journal of Legal Studies*, 19(2), 337-358.
- Ekinci, E.B. (2004), *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Ekinci, E.B. (2011), *Hukukun Serüveni*, İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Engelhardt, E.P. (2010), *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Ergene, B. (2004), "Evidence in Ottoman Courts: Oral and Written Documentation in Early-Modern Courts of Islamic Law", *Journal of the American Oriental Society*, 124(3), 471-491.
- Ergene, B. (2008), "Social Identity and Patterns of Interaction in the Sharia Court of Kastamonu (1740-44)", *Islamic Law and Society*, 15(1), 20-54.
- Findley, C.V. (2011), *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, G.Ç. Güven (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gerber, H. (1981), "The Muslim Law of Partnerships in Ottoman Court Records", *Studia Islamica*, 53, 109-119.
- Gümüş, M. (2013), "Osmanlı Devleti'nde Kanunlaştırma Hareketleri, İdeolojisi ve Kurumları", *Tarih Okulu*, (XIV), 163-200.

- Gürzumar, F. & T. Gürzumar (1962), *Kaanunnâme-i Ticâret ve Zeyilleri*, Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü.
- İnalcık, H. (2010a), "İkinci Bin'de Türkler", içinde: Ş. Kaygusuz, & Z. Uygurer (ed.), *Doğu Batı Makaleler I* (323-345), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık, H. (2010b), "Türk Tarihinde Türe (Törü) ve Yasa Geleneği", içinde: Ş. Korkusuz, & Z. Uygurer (ed.), *Doğu Batı Makaleler I* (68-90), Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalcık, H. (2015), "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", içinde: H. İnalcık & M. Seyitdanlıoğlu (ed.), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (169-195), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Jorga, N. (2005), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi İkinci Kitap Devletin Yenilenme, Birlik ve Bütünlüğü İçin Verilen Mücadeleler*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Karahasanoğlu, C.O. (2011), "Mecelle-i Ahkam-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 29, 93-124.
- Karal, E.Z. (1988), *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karpat, K.H. (2015), *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaymakcı, S.S. (2013), *The Sultan's Entrepreneurs, The Entrepreneurs' Sultan: Beratlı Avrupa Tüccarı and Institutional Change in the Nineteenth Century Ottoman Empire (1835-1862)*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Modern Türk Tarihi Atatürk Enstitüsü.
- Kazgan, G. (2013), *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kenanoğlu, M.M. (2005), *Ticaret Kanunnâmesi ve Mecelle İşığında Osmanlı Ticaret Hukuku*, Ankara: Lotus Yayınevi.
- Kessler, D. et al. (1996), "Explaining Deviations from the Fifty-Percent Rule: A Multimodal Approach to the Selection of Cases for Litigation", *The Journal of Legal Studies*, 25(1), 233-259.
- Keyder, Ç. (1999), *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Klerman, D. (2007), "Jurisdictional Competition and the Evolution of the Common Law", *The University of Chicago Law Review*, 74(4), 1179-1226.
- Kuran, T. & S. Lustig (2012), "Judicial Biases in Ottoman Istanbul: Islamic Justice and Its Compatibility with Modern Economic Life", *The Journal of Law & Economics*, 55(3), 631-666.
- Kuran, T. (2012), *Yollar Ayrılırken Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukuku'nun Rolü*, N. Elhüseyni (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- North, D. (2010), *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve Ekonomik Performans*, G.Ç. Güven (çev.), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2016), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ökçün, A.G. (1997a), "Kapitülasyonlar Hakkında Bab-ı Âli'nin Sefaretlere Gönderdiği 7 Temmuz 1867 Tarihli Muhtıra", içinde: A.G. Ökçün (ed.) *İktisat Tarihi Yazuları* (3-13), Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayın No 58.

- Örsten-Esirgen, S. (2011), "Osmanlı Devleti'nde Medeni Kanun Tartışmaları. Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 29(23), 31-45.
- Priest, G. & B. Klein (1984), "The Selection of Disputes for Litigation", *Journal of Legal Studies*, 13(1), 1-55.
- Quataert, D. (2006), "19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914", içinde: H. İnalçık, & D. Quataert (ed.), A. Berktaş & S. Andıç & S. Alper (çev.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 2 1600-1914 (887-1039)*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Rubin, A. (2007), "Legal Borrowing and Its Impact on Ottoman Legal Culture in the Late Nineteenth Century Continuity and Change", *Continuity and Change*, 22(2), 279-303.
- Rubin, A. (2009), "Ottoman Judicial Change in the Age of Modernity: A Reappraisal History", *History Compass*, 7(1), 119-140.
- Rubin, A. (2011), *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity*, New York: Palgrave Macmillan.
- Rubin, A. (2012), "British Perceptions of Ottoman Judicial Reform in the Late Nineteenth Century: Some Preliminary Insights", *Law & Social Inquiry*, 37(4), 991-1012.
- Sayar, A.G. (2003), "Osmanlı'da Zanaat, Ahlak, İktisat İlişkisi", içinde: A.G. Sayar (ed.), *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler* (44-56), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Serdaroğlu, Ü.S. & K. Yıldırım (2015), "An Ottoman-English Merchant in Tanzimat Era: Henry James Hanson and His Position in Ottoman Commercial Life", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 10(6), 923-946.
- Shavell, S. (1996), "Any Frequency of Plaintiff Victory at Trial Is Possible", *The Journal of Legal Studies*, 25(2), 493-501.
- Siegelman, P. & J. Waldfogel (1999), "Toward a Taxonomy of Disputes: New Evidence Through the Prism of the Priest/Klein Model", *The Journal of Legal Studies*, 28(1), 101-130.
- Şenalp, M.G. (2007), "Dünden Bugüne Kurumsal İktisat", içinde: E. Özveren (ed.), *Kurumsal İktisat* (45-92), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Tanör, B. (1991), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasal Gelişmeler*, İstanbul: Der Yayınları.
- Tezcanlı, M. (2007), *Re-thinking Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye: Legal Transformation in the Nineteenth-Century Ottoman Empire*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Lisansüstü Çalışmalar Enstitüsü.
- Tulder, F. & B. Velthoven (2003), "Econom(etr)ics of Crime and Litigation", *Statistica Neerlandica*, 57(3), 321-346.
- Üçok, C. & A. Mumcu (1976), *Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Üçok, C. & A. Mumcu (1991), *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara: Savaş Yayınları.
- Ünal, M.A. (2017), *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Velidedeoğlu, H.V. (1940), *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*, İstanbul: Maarif Matbaası.
- Waldfogel, J. (1995), "The Selection Hypothesis and the Relationship between Trial and Plaintiff Victory", *Journal of Political Economy*, 103(2), 229-260.
- Waldfogel, J. (1998), "Reconciling Asymmetric Information and Divergent Expectations Theories of Litigation", *The Journal of Law & Economics*, 41(2), 451-476.

Wittman, D. (1985), "Is the Selection of Cases for Trial Biased?", *The Journal of Legal Studies*, 14(1), 185-214.

Yavuz, H. (1993), "Ceride-i Mehâkim", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 7, 408-409.

Yavuz, H. (1997), "Ahmet Paşa ve Mecelle'nin Tedvini", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Semineri* 9-11 Haziran 1995, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yılmaz, Y. (2018), *Son Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi Batıcı Perspektiften Bir İnşa Denemesi*, İstanbul: Bir Yayıncılık.

İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dökümantasyon Daire Başkanlığı

Ceride-i Mehâkim, 1873-1875, Sayı 1-159.

Ceride-i Mehâkim, 1879-1881, Sayı 1-123.

Ceride-i Mehâkim, 1879-1881, Sayı 1125-1154.

The London Gazette, 16 December 1873, Issue: 24045; Page: 5869-5898.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA: A.M... (Sadaret Müteferrik Evrakı), Dosya No: 24, Gömlek No: 38 (H. 17.08.1277/M. 28.02.1861).

BOA: A.MKT.MHM, (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı), Dosya No: 471, Gömlek No: 35 (H. 08.11.1290/M. 28.12.1873).

BOA: A.MKT.MHM, (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı), Dosya No: 460, Gömlek No: 39 (H. 06.01.1285/M. 29.04.1868).

BOA: HR.MKT. (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı), Dosya No: 363, Gömlek No: 97 (H. 07.07.1277/M. 19.01.1861).

BOA: HR.HMŞ. İŞO. (Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı), Dosya No: 161, Gömlek No: 52 (H. 13.05.1291/28.06.1878).

BOA: İ..MMS. (İrade Meclis-i Mahsus), Dosya No: 47, Gömlek No: 1996 (H. 28.07.1290/21.09.1873).

Alkan, H. & K. Pekçoşkun (2023), "On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlısında Hukuki Düzenlemeler: Ticaret ve Nizamiye Mahkemesi Kararlarının Yanlılığı Üzerine Lojistik Regresyon Analizi", *Sosyoekonomi*, 31(58), 333-363.